

פסיכואנליזה של הרוע

מרית גורן

רסלינג

תוכן עניינים

הקדמה / 7

פתח דבר / 13

1 זיגמונד פרויד / 21

2 מלאני קליין / 89

3 דונלד ויניקוט / 137

4 היינץ קוהוט / 201

5 דיון / 269

ביבליוגרפיה / 341

מפתח שמות / 359

מפתח מושגים / 361

דונלד ויניקוט

דונלד ויניקוט (1896-1971) האמין שאדם נולד עם כוח חיים ותיאבון חיים. התפתחות בריאה מכילה בתוכה התפתחות של טוב אינהרנטי, אך היה זה ויניקוט שבעקבות עבודתו הקלינית עם ילדים והוריהם נחשף לעיוותים ולשינויים שיכולים להתרחש בטוב זה. פרק זה מוקדש לגישתו והגותו של ויניקוט בנוגע להתפתחות נפש האדם, התפתחות התוקפנות וההשלכות על האישיות והעצמי הנובעות מתהליכים אלו.

מחשבות על ראשית החיים

כמו פסיכואנליטיקאים רבים ויניקוט התעניין בטבע האדם והתייחס אליו כאל ליבת ההבנה הפסיכולוגית, כקשור אל הפוטנציאל הריפויי שלה וכישות מתמשכת ואיך־סופית. כמו בכתבים רבים של ויניקוט, התוכן, הנראה פשוט לכאורה, מתגלה כמורכב ודורש פענוח, מקפל בתוכו את יסודות החשיבה על אודות התנועה האנושית הראשונית בתוך סביבת החיים. ויניקוט מציע לכנות

את כוח החיים המולד נייעות (motility), משום שבראשיתו כוח זה מכיל תנועה גופנית. לדעתו, זהו גם השורש של התוקפנות האנושית. מקור אחר של תוקפנות מקופל באימפולס האהבה הפרימיטיבי. כל אלה תלויים בסביבה וביחסים המתהווים בה. סביבה שאינה טובה דיה ומתקיימים בה, על כן, יחסים שאינם טובים דיים, עלולה להוביל לדיסוציאציה שהיא, לתפיסת ויניקוט, התנאי ההכרחי להתפתחות של רשעות, רוע ומעשי עוולה.

טבע האדם

על מנת להבין את התוקפנות על פי תפיסתו של ויניקוט יש להקדים ולהנהיר את הבנתו על אודות נפש האדם, התהוותה והזיקה והחיבור בין גוף לנפש. לדבריו: "אין ספק שמנקודת המבט הנפשית, הרגע הנכון להיוולד בו זהה פחות או יותר לזה הנכון מהזווית הגופנית, כלומר כעבור תשעה חודשים של קיום רחמי" (ויניקוט, 2016, עמ' 166). ויניקוט דן בשאלה באיזה גיל מתחיל האדם לחוות, ומצביע על מחקרים המראים כי עוד טרם הלידה העובר חווה, מצפין ושומר זיכרונות גוף.³³ הנחה זו גורמת לו להניח כי קיים "ארגון מרכזי" שברשותו היכולת לרשום חוויות בתוך מערך של יחסי יחיד-סביבה. הוא מצביע על מצב טרום הלידה ואחריה, השייך לתינוק, ואותו הוא מכנה "מצב היות". לשיטתו, בבריאות ובהחזקה טובה דיה מתאפשרת המשכיות של מצב ה"היות" והוא הופך לזירה שבה יתפתחו התוקפנות והדחף הארוטי. חוויית ה"היות", כפי שכותב עליה ויניקוט במאמרו "מצב ראשוני של 'היות': שלבים קדם-פרימיטיביים" (ויניקוט, 2016, א) נתפסת כהווייה טהורה בגוף חי. לדבריו, במצב זה אין חווייה דחפית כלשהי והתינוק מוחזק (על ידי אמו או אובייקט קרוב אחר)

33. טענה זו מאוששת כיום בערויות שלתינוקות זיכרונות מן הרחם (ורני וקליי, 1983; יובל, 2001).

בהתאמה מוחלטת או כמעט מוחלטת. חוויה זו מחברת להוויה שאפשר לכוונתה "אלוהים פנימי". ויניקוט מזהה שני מצבים יסודיים מרכזיים בתפקוד הנפשי: מצב תקין מתקיים כאשר העצמי המתפתח החווה אימפולס ויצר מגיב ופועל מתוך חוויה אישית של האימפולסים. במצב הלא תקין הוא מגיב לשינוי סביבתי ואז מוחלף מצב ה"היות" בתגובה לנגיפה³⁴ (impingement), סוג של תקלה או מכשול. המצב ישוב לקדמותו כאשר תחדל הנגיפה. ויניקוט מנהיר ומדגים דפוסי קשר שונים, שעליהם ארחיב בהמשך, המבטאים מערכות יחסים אפשריות של היחיד עם סביבתו. הוא מדגיש את הקשר בין השפעות סביבתיות, המתחילות בגיל מוקדם ביותר, ובין הקביעה אם בן האנוש יחיה את ממשות החיים או ייסוג מן העולם. ויניקוט מבחין בין קיום ה"היות", המשכיות ה"היות" והפרעה להמשכיות זו בעקבות נגיפה. הפרעה סבירה בהמשכיות מחזיקה בתוכה גם את האפשרות להישג התפתחותי, שבו התינוק אפילו מתרגל ומפתח הסתגלות להפרעות. אם אלה אינן חמורות מדי, ממושכות מדי או נשנות מדי, בן האנוש מפתח יכולת הסתגלות גופנית-נפשית. הפרעות אלה מן הסביבה יאפשרו התפתחות של מצב "היות" באינטראקציה עם סביבה טובה דיה שהתינוק אינו ער אליה, בשונה מן המתבונן מבחוץ.

שורשי התוקפנות – התפתחות חשיבתו של ויניקוט על התוקפנות

התוקפנות הינה אחד המושגים שהעסיקו וליוו את ויניקוט לאורך חייו. הוא דן בזיקתה של התוקפנות לדחפים האנושיים, שואל

34. נגיפה – למילה שתי משמעויות: דחיפה או הכאה, והבסה. במבוא לספר חסן ועבריינות כותבים העורכים: "שתייהן כמו חוברות זו אל זו כדי להעביר את פעולתה של הנגיפה הנוגפת בזרימת ההיות כפי שמתאר ויניקוט במילה "impingement" (ויניקוט, 2014, עמ' 71). במילים אחרות נגיפה מבטאת כשל, מכשול או תקלה בהתאמה, המובילה לפגיעה ולהפרעה בהמשכיות ה"היות", דבר המחבל בכריאות ובהתפתחות הפורה.

על מספר הדחפים שיש לו לאדם ומתנגד נחרץ להנחה בדבר קיומו של דחף המוות. עוד הוא דן בזיקתה של התוקפנות לכינון הקשר עם המציאות החיצונית, ולהתפתחותה מתוך קשר של סובייקט ואובייקט. להבנתו, בהתפתחות הנורמלית נע התינוק מהזיה לתפיסה בתנועה שאינה ליניארית, מהתייחסות לאובייקט סובייקטיבי אל שימוש באובייקט אובייקטיבי. ניתן לחשוב כי לאורך השנים ביקש ויניקוט להגיע להגדרה של שימוש באובייקט תוך שהוא נגע, המשיג והפך במושגים נוספים שעזרו לו בסופו של דבר להבהיר ולזכך עמדה כלפי הזולת שכללה הרסנות לא תוקפנית ונקראה שימוש באובייקט. ויניקוט התייחס לנושא התוקפנות במאמרים רבים שכתב. אתמקד בשלושה מהם, המציגים את התפתחות חשיבתו עד שהגיע להכרה בדבר קיומו של דחף אחד בלבד, שאותו כינה אימפולס האהבה הפרימיטיבי ומאוחר יותר אהבה-מריבה.³⁵

המאמר "תוקפנות ושורשיה", שנכתב ב-1939 ופורסם בספר חסך ועבריינות (ויניקוט, 2014ח), נכתב כהרצאה למורים, והוא הראשון בטרילוגיה של שלושה מאמרים העוסקים בנושא. ככזה ניכרות בו השפעות מתפיסתה התיאורטית של קליין, כמו גם

35. אהבה-מריבה מתייחס לשאלה כמה דחפים יש לאדם. עם התפתחות התיאוריה הוויניקוטיאנית מדבר ויניקוט על הדחף הראשון כדבר אחד שהוא קורא לו "הרס", אם כי לדבריו יכול היה לקרוא לו דחף אהבה-מריבה מורכב. ויניקוט מדבר על אחדות ראשונית ה"מתרחשת בתינוק דרך תהליכי הבשלה טבעיים" (Winnicott, 1989). בעקבות גיבוש רעיון השימוש באובייקט מגדיר ויניקוט דחף אחדותי אחד. הוא מצביע על כך ש"בתינוק יש אהבה ושנאה במלוא העצמה האנושית" (ויניקוט, 2014ח, עמ' 173) ומתייחס אליהם כשני רגשות המהווים ראשית ויסוד של נפש האדם. המונחים אהבה מריבה (love-strife), הם מונחיו של הפילוסוף היווני אמפדוקלס (Empedocles), המתארים שני כוחות מנוגדים המצויים בטבע העולם והאדם – האחד הוא כוח מאחד והאחר הוא כוח מפריד. ויניקוט איחד אותם לכדי דחף אחד.

מחויבותו של ויניקוט כלפי פרויד. המאמר השני הדין בתוקפנות הוא "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות רגשית", המופיע בספר עצמי אמיתי, עצמי כחב (ויניקוט, 2009ב), שהוא למעשה אסופת מאמרים שנכתבו בין השנים 1950-1955. לאלה יש לצרף את המאמר "שורשי התוקפנות" (ויניקוט, 2014ט), שנכתב במקור בשנת 1964.

במאמר "תוקפנות ושורשיה" (ויניקוט, 2014ח) ניכרת כאמור השפעתם הרבה של פרויד ובעיקר של קליין על התייחסותו של ויניקוט לתוקפנות. השפעתה של קליין על ויניקוט מופיעה כבר במשפט הפתיחה: "אהבה ושנאה הן שני היסודות העיקריים מהם בנייים ענייניהם של בני האדם". התפנית באה מיד בהמשך: "גם אהבה וגם שנאה כרוכות בתוקפנות" (שם, עמ' 173). בעקבות קליין מניח ויניקוט כי הטוב והרע המצויים בעולם היחסים האנושיים מצויים גם בליבו של האדם היחיד. הוא מרחיב ואומר שבתינוק יש אהבה ושנאה במלוא העוצמה האנושית, ומבחין בין רגש ודחף לתוקפנות: "שכן התנהגותם התוקפנית של ילדים אשר זוכה לתשומת הלב של מורה היא לעולם לא רק עניין של הופעת יצרים פרימיטיביים" (שם, עמ' 174).

על תוקפנותו של התינוק

על פי ויניקוט, את ההתנהלות התוקפנית, החל מסיבותיה ומניעיה וכלה בביטוי שלה בפעולה, עלינו לחפש בפנטזיה. התוקפנות, הוא מאמין, נסותרת וקשה לזיהוי. היא מוסטת הצידה בדרך כלל ומיוחסת לגורמים חיצוניים, דבר המקשה עוד יותר לאתר את מקורותיה. "אם אמת היא שלתינוק יש יכולת אדירה להרוס, הרי שיש לו יכולת להגן על מה שהוא אוהב מפני הרסנותו שלו, ועיקר ההרס חייב להתקיים בפנטזיה שלו" (ויניקוט, 2014ח, עמ' 176), הוא כותב. יתר על כן, התוקפנות אינה רנטית לאימפולס האהבה,

"והדבר החשוב שיש לציין לגבי התוקפנות היצרית הזו הוא שאף על פי שהיא הופכת במהרה למשהו שאפשר לגייס לשירות השנאה, במקורה היא חלק מהתיאבון או מצורה אחרת של אהבה יצרית. זה דבר שמתעצם במהלך התרגשות, וההתנסות בו מענגת מאד" (שם, עמ' 176).

בהשראת פרויד וקליין חוזר ויניקוט אל מטרתו הבסיסית של התינוק להשיג סיפוק, שלווה נפש ורגיעה הגוף. בצד התוקפנות האינהרנטית מתקיימת תוקפנות שהיא תוצאה של תסכול ונובעת ממצב דברים שבו, מטבע העולם, הסיפוק על פי רוב חלקי. על תסכול זה נוסף תסכול עצמי, מאחר שהתינוק שגדל מעט אינו מתיר לעצמו סיפוק מלא פן יפגע באובייקט. תסכול זה מוביל לשנאת אותו חלק מתסכל בעצמו. הפתרון לשנאה זו הוא מציאת אובייקט חיצוני לו שייקח על עצמו את התפקיד המתסכל ו"ישא את היותו שנוא" (שם, עמ' 177). דבר זה מתאפשר בזכות פיצול. יישום ההבחנה בין מה שעלול להכאיב לבין מה שפחות סביר שיכאיב מתאפשר אף הוא בזכות הפיצול.

ויניקוט מדגיש שאחת מן המטרות האנושיות היא יצירת יחסים הרמוניים בין מציאות אישית פנימית לבין זו החיצונית. על הסובייקט לפתח צורות התמודדות והצלה עצמית למקרים שבהם הכוחות האכזריים וההרסניים מאיימים להשתלט על כוחות האהבה. אחת הדרכים היא היפוך עצמי מן הפנים החוצה באמצעות המחזות הדרמה הפנימית בעולם החיצוני. כך תושג שליטה של סמכות חיצונית בתוך הפנטזיה המומחזת ללא דיכוי של היצרים. הרוע והחלקים הפנימיים הרעים יכולים להיות מפונים על ידי סילוקם החוצה בצורת הפרשות, דרך משחק ועבודה או באמצעות מזוכיזם. באופן המזוכיסטי הדבר קורה באמצעות ניכוס הסבל. כך מתעוררת תוקפנות מענישה שמשחררת רגשות אשמה ואפשרות להנאה מריגוש וסיפוק מיניים. מקום נכבד מוקצה לתקווה, בעיקר ביחס לדברים שיש בפנים. התקווה מחזיקה את האפשרות שמה

שנפגע בפנטזיה יוכל להיות מתוקן בחיים האמיתיים, כלומר את הידיעה שיש מה לקבל מן העולם, ויש מה לתת לעולם. הדבר שעלול לחבל בתחושת התקווה הוא אי-קבלה של ההרסנות. כלומר, לדידו של ויניקוט, יש חשיבות קריטית להכרה בהרסנות כחלק המיועד לשימור בעבור היותו בורא ובונה חיים.

התוקפנות בין דחף מולד למהלך תגובתי

בשנת 1954 במאמר "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות הרגשית" שבספר עצמי אמיתי, עצמי כחב (ויניקוט, 2009ב), שואל ויניקוט אם מקור התוקפנות בכעס הנובע מתסכול או שהיא בעלת מקור משל עצמה. במילים אחרות, הוא תוהה אם התוקפנות היא תגובתית או קשורה ליצרי ונוכחת מתחילת החיים. אין עוררין על כך שיש תוקפנות הנובעת מתסכול; תוקפנות מסוג זה תופיע כשתהיה הפרדה בין "אני" ל"לא-אני", אך ויניקוט מדבר על הרסנות קדומה, אינהרנטית לאימפולס האהבה הפרימיטיבי, שבראשית התינוק אינו ער ולא יכול להיות ער לה, שכן אינו יודע שיש מישהו מחוצה לו – או במילים אחרות, הוא טרם יצר הפרדה בין אני ללא-אני. עם ההתפתחות, התינוק מכיר בהדרגה בקיומה הנפרד של האם וכן בהשפעתו ההרסנית והתוקפנית עליה. זו הייתה טענתו של ויניקוט כבר בשנת 1939, במאמר "האם החסוכה", המבוסס על שיחת רדיו מאותה שנה (ויניקוט, 2014). ויניקוט חוזר ומדגיש שמשלבים אלו תינוקות מכירים ולוקחים אחריות על הרסנות ראשונית ועל תוקפנות בשלה. לדעתו, יש לעודד את קיומה של תוקפנות זו, שכן קיום זה מקפל בתוכו את התקווה, המחזיקה בתוכה, למרות הנזק שנגרם בפנטזיה, את היכולת לתיקון ולהשבת המצב לקדמותו. לשיטתו בכל אהבה משתמעת תוקפנות שהוכרה ורוסנה. אחת המטרות המרכזיות לכינון האישיות היא המסוגלות להשתמש ביצרי, מה שכולל את היכולת להכיר בחמדה ובאכזריות שיש בנו,

כך שתוכלנה להירתם לפעילות שעברה עידון. הידיעה וההכרה בהרס יהוו את הבסיס לאפשרות לבנות מחדש. ההערכה תידרש לא רק על מנת לראות את הכישרון והיכולת אלא גם לזיהוי המאמץ המונח בבסיס ההישג. בשונה מקליין, הרואה בהרסנות דחף ראשוני מולד, מקלקל, מעורר אשמה ומעורר משאלה לתיקון, ויניקוט רואה את ההרסנות כדחף בריא, הקשור לאימפולס האהבה הפרימיטיבי, לאיווי לחיים, לחרווה ולתקווה. באותו מאמר משתמש ויניקוט בתוקפנות והרסנות לסירוגין, אבל גם מדגיש שההרסנות הראשונית אינה קשורה בשום צורה שהיא לכוונה ועל כן גם לא לנקמה.

מדבריו עולה כי ההרסנות נעוצה בתפיסה שהתינוק מתנפל מתוך תאוות חיים ואהבה ארוטית על שד האם ומרוקן אותו באופן שנראה הרסני למתבונן מבחוץ, אך לא נחוה ככזה על ידי התינוק. זהו אקט של אהבה ושל תאוות חיים. התרחשות זו מתחוללת בשלב שבו האם היא "אם סביבה",³⁶ כלומר בשלב שבו הנפרדות והמובחנות מטושטשות אם הן קיימות בכלל, ולכן היא מתקיימת טרום יחסי אובייקט. ויניקוט מגדיר מצב זה כ"קדם-רחם" שבו ההרסנות, שמקורה באימפולס האהבה הפרימיטיבי, אוהבת, תמה וחפה מכל כוונה רעה. התוקפנות, לעומת זאת, נתפסת כהישג התפתחותי ורגשי של יחסים שבהם יש מידה מסוימת של נפרדות ומובחנות בין אובייקט לסובייקט, המתפתחת לכדי הבנה מיהו האובייקט. כך מתפתחים יחסי גומלין שבהם מתפתחת יכולת לנתינה, לקבלה ולאכפתיות. זוהי הסיבה שבגללה רואה ויניקוט בתוקפנות הישג התפתחותי.

36. במאמר "התפתחות היכולת לדאגה" (ויניקוט, 192014) מסביר ויניקוט כי אם-סביבה הינה היבט של טיפול בסובייקט שבו האם מרחיקה את הבלתי צפוי ומספקת באופן פעיל החזקה גופנית והחזקה טיפולית. התינוק הסובייקט עושה באם זו שימוש כאילו היא חלק מסביבה כוללת. היא זו המקבלת את כל אשר ניתן לכנותו חיבה וקיום חושי משותף.

על שאלת הדחפים

כל האמור לעיל מתייחס להתפתחותו של אימפולס האהבה הפרימיטיבית ולזיקתו לתוקפנות. אחת השאלות העולות מחקירתו של ויניקוט בנושא זה נוגעת לסוגיית מספר הדחפים שיש לאדם. בהתבסס על התיאוריות הפרוידיאנית והקלייניאנית, המחזיקות בדעה כי באדם קיימים שני דחפים מרכזיים (דחף החיים ודחף המוות), מיטלטל ויניקוט בין התפיסה של שני יצרים או יותר לבין תפיסה ייחודית משלו, השואפת להגיע לניסוח של דחף אחד אחדותי הקרוי אהבה-מריבה. אולם קריאה רוחבית בכתביו מציעה ששנים רבות הוא התייחס לשני אימפולסים, כלומר הוסיף על אימפולס האהבה הפרימיטיבית את הנייעות (motility). שני אימפולסים אלה מחליפים את שני הדחפים שעליהם דיבר פרויד, דחף המוות ודחף החיים, אך גם שונים מהם בתכלית.

ויניקוט מאפיין את הדחפיות האנושית בצמיחה ובהתפתחות שתבניתן אינה תבנית הדחף הפרוידיאני אלא חוויה של כוח פנימי דוחף להוויה ולפעולה בתוך קשר עם הזולת. ההקבלה בין שני האימפולסים של ויניקוט – אימפולס האהבה הפרימיטיבית ואימפולס הנייעות – לשני הדחפים של פרויד – ארוס וטנטוס – מבליטה את העובדה כי עבור ויניקוט הכוח להרוס מצוי בשניהם. אימפולס הנייעות הוא כוח מפריד ומבדיל, ובהיותו שורש התוקפנות ניתן להתייחס אליו כאל חלופה לטנטוס. אך דווקא בעזרת השוני המהותי בין אימפולס הנייעות לטנטוס מביא ויניקוט לידי ביטוי את התנגדותו הנמרצת לרעיון דחף המוות. במכתב למוני קיריל³⁷ המצוטט בספרו של רוברט רודמן *The Spontaneous Gesture* כתב ויניקוט: "אני מצטער שהכנסת את יצר המוות כי הוא מבלבל הכול.

37. מוני קיריל כתב מאמר על שלושה סוגים של אימהות ובהקשר זה כתב על יצר המוות. ויניקוט, שחלק על תפיסתו של קיריל באשר ליצר המוות, מצא לנכון להגיב לכך.

מנקודת ראותי זהו מושג שפרויד הכניס כי לא היה לו כל מושג על אימפולס האהבה הפרימיטיבית" (Rodman, 1987, p. 40). במאמר "התיאוריה של יחסי הורה ילד" הוא הוסיף כי: "בשלב זה למילה מוות אין כל יישום, וזה עושה את המונח יצר המוות בלתי קביל בתיאור שורש ההרסנות. למוות אין משמעות עד אשר מופיעה שנאה, ומופיע מושג של אדם שלם. כאשר אדם שלם יכול להיות שנוא, למוות יש משמעות [...]". (ויניקוט, 2009ג, עמ' 190-191).

ברמה הגלויה כתב ויניקוט רבות על שני האימפולסים, אבל ברמה חווייתית ועמוקה יותר רחשה בתוכו מלכתחילה תפיסה של דחף אחד שהלכה והתגבשה עם השנים (אראל, 2018). כבר בשנת 1939, במאמר "תוקפנות ושורשיה" (ויניקוט, 2014ח) שנכתב עבור מורים, ניסח ויניקוט את התפיסה שקיבלה ניסוח נחרץ ב־1969 במאמר "השימוש באובייקט והתייחסות באמצעות הזדהויות" בספר משחק ומציאות, וכתב כי: "הדבר העיקרי בדבריי הוא שהדחף הראשון הוא דבר אחד, משהו שאני קורא לו 'הרס', ויכולתי לקרוא לו דחף אהבה־מריבה מורכב. אחדות זו היא ראשונית. והיא זו המתרחשת בתינוק דרך תהליכי הבשלה טבעיים" (ויניקוט, 1995ב, עמ' 110, הדגש במקור).

בהיעדר דחף מוות שתוקפנות ואלימות הן אינהרנטיות לו, נשאלת השאלה כיצד יסביר ויניקוט התנהגויות תוקפניות וסדיסטיות. לשם מתן תשובה מעמיקה יש לדון, תחילה, באופיים של שני האימפולסים לפני ניסוחם לדחף אחד. אימפולס האהבה הפרימיטיבית עומד במקומו של הארוס הפרוידיאני והוא מופיע בתחילה כ"אהבת תיאבון". מתוך אותה "אהבת תיאבון" טורף התינוק את שד האם. לא מתסכול ולא מזדון אלא מתוך חמדת חיים "שאינה יודעת רחם מאחר שעדין אינה מכירה בנוכחות האחר. זהו הרס האהבה – צריכת מה שאהוב" כפי שכותבת קולקר במבוא לספרו של ויניקוט חסך ועבריינות (קולקר בתוך ויניקוט,

2014, עמ' 34). כך הופך אימפולס האהבה הפרימיטיבית למקורה של התנהגות תוקפנית חסרת רחם הנעוצה במפגש של הילד עם האובייקט הראשוני. מדובר, כאמור, בתוקפנות שהיא חלק מאהבה, שבה אין תחושת אחריות עקב היעדר אינטגרציית-אני שיכולה לקחת אחריות, אין יכולת לכעוס ולשנוא ואין פחד מנקם. ההתקפות הדמיוניות או הממשיות על גוף האם כתוצאה מריגוש חסרות את ההבנה שיש שם מישהו שנפגע ומאוחר יותר את ההבנה שמי שנפגע הוא אותו אובייקט בעל ערך בעינות השקט בין הריגושים. פגיעה או הכחדת התוקפנות בשלב זה עלולה לפגוע ביכולת לאהוב ולקיים יחסי אובייקט.

עם ההתפתחות נוצר מצב אחר המאופיין באכפתיות, בדאגה, ומכונה "רחם", והוא דומה לעמדה הדיכאונית בהתפתחות הרגשית כפי שתוארה על ידי קליין. בשלב התפתחותי זה האינטגרציה האישיותית של הסובייקט מספקת על מנת להכיר ולהעריך את דמות האם – מה שמוביל לתחושות אכפתיות בהקשר של תוצאות החוויה וההוויה היצרית שלו. כמו בעמדה הדיכאונית של קליין, גם לשלב זה בתוקפנות זיקה לתחושות של חרדה ואשמה, המקפלות בתוכן את פוטנציאל הנתינה, הבנייה והתיקון. התנאי להתפתחות תקינה של המהלך הוא הימצאות של אובייקט המקבל ומכיר בערך הנתינה והמאמץ. לתפיסתו של ויניקוט כל פעילות חברתית תהיה מספקת אם היא נובעת מרגש אשמה ביחס לתוקפנות והשלכותיה. במאמר "תוקפנות ושורשיה" כותב ויניקוט כי אימפולס האהבה הפרימיטיבי מאופיין בראשיתו בחמדה ה"עלולה להיות אכזרית, פוגענית ומסוכנת, אולם היא כזו באורח מקרי" (ויניקוט, 2014, עמ' 177). מדובר כאמור במצב של "קדם-רחם", הנובע מכך שהסובייקט תאב חיים ואהבה. אף שהן יכולות להיראות אכזריות, פעולותיו נצבעות ככאלה רק בזכות היות הסובייקט מרוגש. הן מכונות קדם-רחם משום שעדיין אין הכרה באחר ובחיצוני. סביבה טובה דיה (על פי רוב מדובר באם ובאב) תקבל ואפילו תשמח,

רוב הזמן, בכל אלה. בכך תאפשר את שחרור חייו היצריים של הסובייקט. עם הצמיחה וההתבגרות האיווי לביטוי יצרי ילווה בהתעוררות של חרדה ואשמה, אך בזכות אותה סביבה ראשונית מיטיבה, הרסנות האהבה הפרימיטיבית תתגלגל ותפתח לצורך לתרום, ליכולת לאכפתיות ודאגה וליכולת לברוא.

כך, מתוך מעשה אהבה ראשוני, כתוצאה מפגיעה בלתי נמנעת באובייקט מתפתחות חרדה ואשמה המובילות לצורך של מה שווייניקוט מכנה "לתרום לתוך", הקשור לרחף האהבה ומכאן לעצמי האמיתי. האובייקט המיטיב ניאות להיתרם באהבה, ובכך מבסס עבור הסובייקט תחושת טוב פנימי ואמונה בהרסנותו האוהבת המקבלת חיזוק מתרומתו. כך, הצורך "לתרום לתוך" הנולד, והנכונות לקבל פגיעה באובייקט האהוב מתוך אהבה, יהיו כמו הולוגרמה שתהווה בסיס למגוון יחסי של הסובייקט עם העולם. היכולת של הסובייקט לדאגה שמקורה באשמה מגלמת בתוכה את האחריות לאחר.

באופן הזה מתפתחת היכולת להרגיש דאגה כלפי האובייקט הראשוני ומאוחר יותר כלפי כל אחר שלסובייקט יש עימו קשר רגשי. יכולת זו מתפתחת על בסיס זמינות האובייקט, הישרדותו לנוכח מתקפות האהבה אשר לתוכן נמזגו גם רגשות תוקפניים, והתעקשותו העקבית שלא לסגת, לא לנקום ולא לסבול. אותה הרסנות ראשונית של אימפולס האהבה הפרימיטיבית תהיה הבסיס לבריאת האובייקט. זהו מהלך המתחיל באשליה אומניפוטנטית, המחזוקת על ידי האובייקט הנענה באמצעות הימצאותו הממשית ברגע צורך הבריאה של הסובייקט, וממשיך בפליאה מן ההתאמה בין העולם ההזוי לעולם המצוי, המושתתת על קשר שתיקה שלפיו מה שנדמה לו לסובייקט שברא – נברא (מבלי שהיה ער לכך) זה מכבר. סופו של המהלך בהכרה הולכת ונבנית בהדרגה על אודות אי-ההלימה בין המציאות החיצונית לבין מה שניתן לברוא. מתוך כך בוקעת חוויה חדשה, מרגשת ויותר מציאותית. הסובייקט מגלה

את עצם היכולת לברוא. אי־התלות בעולם יחסים עם אובייקטים קיימים, חיצונים ופנימיים, משחררת מן הגישור בין העולמות ופורשת מרחב של חופש שבו מופנה חלק גדול מן האנרגיה לברוא אובייקטים חדשים.

אימפולס הנייעות הוא מאגר כוח החיים, ולדעת ויניקוט שם נמצאים גם שורשי התוקפנות. הנייעות קיימת כבר בעוברות, וככזו היא גופנית, שייכת לאגו ולאיד קודם שהופדרו זה מזה ולכן אינה עונה על הגדרת הדחף הפרוידיאני השוכן באיד. בנוסף היא חסרת אובייקט וחסרת מטרה וכך אינה תואמת את שני המאפיינים העיקריים של הדחף הפרוידיאני – כך כתב ויניקוט במאמר "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות רגשית" (ויניקוט, 2009ב). בהיעדר מטרה ובהיעדר אובייקט, לתוקפנות אין תבנית של הגעה לפורקן. מתוך כוח חיים זה נע התינוק אל עבר העולם ובמקרה הטוב פוגש אותו מתוך המחווה הספונטנית שלו. המפגש עם העולם בנוי על אפשרותה של התנועה להיות ולהעניק את מה שהיא יכולה, כלומר את המפגש ואת ההפרדה, ובאופן זה את הנהייה הטבעית לחיות בממשות, במציאות ובמודעות. בעוד שעל פי ויניקוט התוקפנות מתפתחת מתוך כוח החיים או הנייעות, הן פרויד (לאחר המפנה) והן קליין, כפי שכבר נאמר, מייחסים לתוקפנות מקום מרכזי וזיקה ישירה לדחף המוות. ויניקוט, לעומתם, מתנגד לרעיון יצר המוות ולתוקפנות הנובעת ממנו.

במאמר "לתקשר ולא לתקשר" (ויניקוט, 2009ה) כותב ויניקוט כי "המוות הופך לבעל־משמעות בתהליכי החיים של התינוק רק עם הופעת השנאה, כלומר במועד מאוחר, הרחק מהתופעות שבהן נוכל להשתמש כדי לבנות תיאוריה על אודות שורשי התוקפנות. מסיבה זו, אין כל ערך בעיני לצירוף המילה מוות למילה יצר, ויש עוד פחות טעם להתייחס לשנאה ולכעס דרך השימוש במילים יצר מוות" (שם, עמ' 248).

אימפולס הנייעות, הראשון בהתפתחות, הוא כוח מפריד

ומבדיל, כוח המגולם בתנועה, תחילה גופנית (שליחת יד, בעיטה ודחיפה) ובהמשך גם נפשית. למרות שתכונותיו של אימפולס הנייעות מזכירות את תכונותיו של טנטוס בהיותן מרחיקות, בועטות, מתנגדות ומפרידות, הן באופן גופני והן באופן נפשי, הוא רחוק מאוד מן הטנטוס. בעבור ויניקוט אימפולס הנייעות לא רק שאינו דחף המוות או דמוי דחף המוות אלא הוא נביעת החיים, כוח החיים. כוח החיים קשור לדחף לבנות, הצומח מתוך הרסנות הסובייקט, והוא הפלטפורמה לתיקון עולם קורא תיגר ומרדני.

כך ממקם ויניקוט את שורש החיים במרחב התוקפנות, ובבקשו לענות לפרויד על קיומו של דחף מוות הוא חוזר לאימפולס האהבה הפרימיטיבית ואל האיווי לטרוף ולכלות את האחר עד כלות. באופן זה ויניקוט קושר את המוות לאהבה, ובהמשך מצביע על קשר נוסף בין שני גורמים אלו, הנוגע להפרה של רצף ה"היות" במצב של תלות מוחלטת של הסובייקט. הפרה זו עלולה להוביל למוות רגשי והיא מצויה בשורש האהבה הראשוני ביותר והקודם כמובן לידיעה, הבנה וייצוג של מוות ממשי.

בעזרת הנייעות, המבטאת את עצמה כבר ברחם, הסובייקט מגלה את קיומה של מציאות חיצונית: "מה שיהפוך בקרוב להתנהגות תוקפנית מתחיל לפיכך כאימפולס פשוט המוביל לתנועה ולהתחלות של חקירה. תוקפנות קשורה תמיד בדרך זו לביסוסה של הבחנה ברורה בין מה שהוא העצמי לבין מה שהוא לא העצמי" (ויניקוט, 2014). ההבדלה וההבחנה המובילות לאינדיבידואציה הן לדברי ויניקוט "עניין אלים מיסודו" (שם, עמ' 242). החוויה של הסובייקט שכינונו היה מעשה של אלימות כלפי האובייקט עלולה להוביל להרגשה שהוא חשוף וללא עטיפה מגנה. לצד זה, הוא עלול להיות מוצף בחרדה שהאובייקט הנדחה יסיג עצמו עד כדי התפוגגות או יאיים על קיומו מתוך צורך לנקום.

לתפיסתו של ויניקוט, תגובת הסביבה לנייעות, שהיא המחווה האימפולסיבית של התינוק (הסובייקט), היא שתקבע באיזה אופן

הסובייקט יחווה את עצמו. במאמר "השימוש באובייקט בהקשר של 'משה האיש והדת המונותאיסטית'" (ויניקוט, 2018) ויניקוט מצביע על שתי אפשרויות בהתאם לתגובת הסביבה. תגובה אחת מקבלת את תנועתיות הסובייקט הפוגעת, מגיבה לכאב במחאה מסוימת אך גם תופסת אותו כשזור בתנועה ובאהבה. כך מתבטאת שביעות רצונה של האם (האובייקט) מחיוניותו וחיותו של הסובייקט ומאפשרת לכוח החיים שלו להתקיים. יכולת ההישרדות של האובייקט לצד קבלת המחווה הספונטנית מקפלת בתוכה ידיעה שהמחווה הספונטנית מחזיקה בתוכה הרס תם וחף מכוונת זדון, ואת ההבטחה בדבר קביעות היחס האוהד והאהב כלפיו. כך מפלס האובייקט לסובייקט את היכולת להיות תוקפני, יכולת שהיא הישג התפתחותי המקפל בתוכו את היכולת לבטא רגשות כעס, אכזבה וקנאה במידה ובהתאמה ראויה. האפשרות השנייה היא זו שבה המפגש בין התינוק לסביבתו מהווה בסיס להתקדמות שונה ואפילו הפוכה של התינוק. בשונה מן האפשרות הראשונה, שתוארה לעיל, תגובת הסביבה מובנת על ידי התינוק כתוצר מציאותי של מה שכנראה אינו אלא האימפולס המתגרה, התוקפני או ההרסני, שלו עצמו. במקרה כזה התינוק לעולם לא יוכל לחוות שורשים אישיים של תוקפנות או של פנטזיה הרסנית, וכמובן לא יוכל לחוש עליהם בעלות או להתרגש מהם: "לפיכך אין ביכולתו להתמירם לפנטזיה לא מודעת של הרס האובייקט הליבידינלי" (שם, עמ' 280).

במקרה של תגובה תקינה ואוהבת של סביבה מיטיבה ימנעו רגשות אלו תחושת אימה שאין לשאתה. התייחסות הסביבה תסלול עבור הסובייקט הכוונה נכונה של התוקפנות והמרתה לפנטזיה לא מודעת של הרס וחלופותיו – חלימה, משחק, בנייה ותיקון עולם. לשיטתו של ויניקוט סובייקט כזה יכול ליהנות מתוקפנותו, לחיות בהתאמה לעצמי האמיתי שלו ולהיות בעל אומץ ותעוזה, להיות ספקן, מערער ואפילו משנה ומתקן עולם. כוח הנייעות, הקודם לכול, מוביל, אם כן, לחוות הרסנות ראשונית, להרגיש רגשות

תוקפניים וליכולת לחיות בחיבור לשורש החיים המרכזי שממנו ינבעו תחושות של ממשות, חיות וחיוניות. כך נוצרת תחושת "הנני".

התוקפנות כהישג התפתחותי

התוקפנות מהווה הישג התפתחותי, יאמר ויניקוט, משום שהיא קשורה לעובדה שהיכולת להרגיש רגשות תוקפניים נדרשת להתפתחות של נפרדות. הנפרדות מכילה את ההכרה ביכולתו של האובייקט להעניק וכן את ההכרה במה שכבר העניק. הכרה זו מאפשרת את התהוותם של רגשות תוקפניים בצורה של כעס, זעם ורגשות נקם. עם התפתחות הדחפים והתלכדותם, יחסי הסובייקט עם דמויות בסביבתו נעשים מורכבים, מסובכים ועמוקים יותר, אך גם עשירים ומותמרים. "אפשר לראות שפעילות של תינוק בריא מתאפיינת בתנועות טבעיות ובנטייה להיתקל בדברים, ושהתינוק לומד בהדרגה לנצל פעולות אלה – לצד יכולתו לצרוח, לירוק, ולהפריש שתן וצואה – בשירות כעס, שנאה ונקמה. הילד לומד לאהוב ולשנוא בו־זמנית, ולקבל את הסתירה" כותב על כך ויניקוט (ויניקוט, 2014ט, עמ' 185-186).

ההרסנות התמה משתנה לתוקפנות מכוונת, משופעת ברגשות ומשתלבת ונשזרת כחלק מן העולם הרגשי. זוהי, אם כן, הבחנתו של ויניקוט בין ההרסנות של האימפולסים כחלק מטבע ברייתו של בן האנוש ובין תוקפנות שהיא הישג התפתחותי. "כל זה מורכב מאד, וזמן רב נדרש לתינוק או לילד כדי להצליח להתמודד עם ריגושים ורעיונות תוקפניים ולשלוט בהם, מבלי לאבד את היכולת להיות תוקפני ברגעים מתאימים, בין אם בלשנוא ובין אם בלאהוב", הוא כותב (שם, עמ' 186).

הגדרת התוקפנות כהישג התפתחותי עוררה אצל מדלן דייוויס (Davis, 1993) תהייה באשר לקישור שעשה ויניקוט בין התוקפנות

לבין הישג התפתחותי, ובהמשך בין ההרס לאהבה. במאמרה דייוויס כמו מתפלמסת עם ויניקוט על מנת להנהיר ולזכך את החיבור הנראה לכאורה לא טבעי בין תוקפנות לבין הישג התפתחותי. היא פותחת בציטוט ממאמרו של ויניקוט אשר פורסם בשנת 1950 כחלק מן הפרק "תרומה לסימפוזיון", תחת הכותרת "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות רגשית": "הרעיון העיקרי מאחורי מחקר זה על התוקפנות הוא שאם חברה נמצאת בסכנה, אין זה בשל תוקפנותו של האדם, אלא בשל הדחקת תוקפנותם האישית של יחידים" (ויניקוט, 2009, עמ' 94).

הישג התפתחותי נוסף הכרוך בהרסנות הוא היכולת להשתמש באובייקט, שיש לה משמעות ייחודית אצל ויניקוט. ויניקוט, המייחס משמעות רבה לשלבים המוקדמים בהתפתחות הרגשית של בן האנוש, מצביע על זיקה בין תקשורת ויכולת לתקשר לבין התייחסות לאובייקט (object-relating). בהתייחסות לאובייקט הוא רואה "תופעה מורכבת, והתפתחות היכולת להתייחס לאובייקטים בשום אופן אינה בפשטות ענין של תהליך הבשלה. כמו תמיד, ההבשלה (בפסיכולוגיה) דורשת איכות של הסביבה המאפשרת, ותלויה בה" (ויניקוט 2009, עמ' 236).

סביבה מאפשרת מתאפיינת במיעוט מאפיינים של מחסור וחסך, מה שמאפשר להתייחס אליה כאל מובנת מאליה בשלבי ההתפתחות המוקדמים של הילד. אז, אומר ויניקוט, מתפתח שינוי הדרגתי בטבע האובייקט: "האובייקט שהיה בראשיתו תופעה סובייקטיבית, הופך לאובייקט הנתפס אובייקטיבית" (שם, עמ' 236). הסביבה המאפשרת מחזיקה לאורך זמן את קיומו של תהליך, שבו מתפתחת היכולת של הסובייקט להסתגל למחסור ולחסך מבלי שייווצר עיוות בתהליכים הכרחיים שביסוד ההתייחסות לאובייקט. כמו כן, הסביבה המאפשרת נותנת לסובייקט חוויה של אומניפוטנציה, המקפלת בתוכה הן את השליטה המאגית והן את הממד היצירתי שבחוויה. היא גם מהווה את הבסיס להסתגלות

לעקרון המציאות הנובע מחוויית האומניפוטנציה. בחוויה האומניפוטנטית מתרחשת ללא הרף יצירה ובריאה של אובייקטים. חוויות חוזרות ונשנות אלה הופכות חלק בלתי נפרד של הסובייקט האוצר בתוכו עוד ועוד זיכרונות. על פי ויניקוט, האינטלקט המתפתח מכך הוא גורם מרכזי, המשפיע על יכולת הסובייקט לעשות את המעבר הנחשוני מהתייחסות לאובייקטים סובייקטיביים להתייחסות לאובייקטים הנתפסים בצורה אובייקטיבית. הסובייקט יוצר ובורא את האובייקט הנמצא על מנת שייווצר. התנועתיות שהיא בבסיס התוקפנות (הנייעות, motility) – השייכת לארטיות שרירית, לתנועה הפוגשת את האובייקט ונתקלת בו, מאפשרת למקם את האובייקט, להפרידו מהסובייקט ולתחום את העצמי. ויניקוט מצביע על תגובה לכישלונות הסביבה המאפשרת המוקדמת, המאפיינת את התינוק קודם שהושגה התלכדות דחפית. התגובה שנראית כמו תוקפנות היא למעשה ביטוי של מצוקה. לעומת זאת במצב של בריאות, כשהסובייקט משיג התלכדות, להיבט המתסכל יהיה ערך המצביע על נפרדות המובילה להכרה מסוימת בקיומו של עולם שהוא "לא-אני". חשיבות גדולה יש ליכולת הסובייקט לשנוא את האובייקט, כלומר להיות "יכול לשמר תפיסה של האובייקט כבעל פוטנציאל לספק, תוך הכרה בכישלוננו להתנהג בצורה מספקת" (שם, עמ' 238). התייחסות זו מזכירה את העמדה הדיכאונית של קליין.

ויניקוט מזכיר כי הישג ההתלכדות חשוב מאוד, אך על מנת שהכשל הסביבתי יוכל לקבל ערכים חיוביים, חשובה לא פחות הדרך להישג ההתלכדות. הוא מדבר על שלב ביניים בהתפתחות הבריאה; בשלב זה חשובה ביותר חוויית הרחייה של הסובייקט את האובייקט הטוב או בעל הפוטנציאל לספק. לחוויה זו יש חלק בתהליך היצירה שלו. במאמר זה, כמו במאמרו "התפתחות היכולת לאכפתיות" (ויניקוט, 2009ד) ומאמרים נוספים שהתפרסמו

ב־1963,³⁸ יש עדות לעיסוק ולניצני ההמשגה של מה שלימים יכונה השימוש באובייקט. לשיטתו של ויניקוט, התפתחות בריאה של היכולת לשימוש באובייקט מתהווה מתוך אזור התייחסות האובייקט ואזור הביניים.

כאשר מעמיקים בניסיון לתאר את התייחסות האובייקט והשימוש באובייקט על אופן התהוותם, על השונה והמיוחד בהם וביניהם, עולה כי בהתפתחות נורמלית נע התינוק מהזיה לתפיסה. התפתחות זו, שאינה ליניארית ואשר מתאפיינת בתנודתיות ותנועתיות הלך ושוב, מקבלת הדגשים שונים לאורך ההתפתחות האישית והתפתחות החיים בכלל. הדגשים אלה יקבעו אם מדובר בהתייחסות לאובייקט או בשימוש באובייקט. קיימת זיקה בין רמת ההתפתחות הנפשית לבין הדגש על התייחסות לאובייקט לעומת שימוש באובייקט. במילים אחרות, ככל שההתפתחות גבוהה יותר כך הופך השימוש באובייקט לדומיננטי יותר.

כך או כך, כל רמת התפתחות שהיא תושבת על שילוב בין מדמיי־תופס, מוצא־בורא, כל מה שאני אומניפוטנטי מקפל בתוכו. במילים אחרות, הסובייקט שיצר וברא הוא האחראי לקיומם של אותם אובייקטים. מחד גיסא חוויה של כול־יכולות, יצירה ובריאה, מאידך גיסא הכבדה המגבילה את הרגשת החופש והשחרור בהיותה מלווה באחריות פנטזיונית על קיומו של האחר. עם ההתפתחות מוותר הסובייקט על האומניפוטנטיות ומגלה שהאובייקט מצוי מחוץ לשליטתו, כלומר הוא מכיר בעובדה שיש לו קיום עצמאי (וחסון) משל עצמו. בהקשר זה מתגבשת גם היכולת לוותר על האחריות האומניפוטנטית והדמיונית על האובייקט והינתנות מלאה יותר של הסובייקט לעצמו.

38. שנת 1963 הייתה שנה פורייה ומשמעותית מאוד עבור ויניקוט. הוא פרסם בשנה זו מאמרים רבים, ביניהם: "לתקשר ולא לתקשר" (2009ה), "מתלות לקראת עצמאות בהתפתחות היחיד" (2009ט), "פחד מהתמוטטות" (2009) ועוד.

מעטה אפשרי קיומו של אובייקט אובייקטיבי שהווייתו אינה תוצר של השלכות. אובייקט כזה, הנתפס באופן דומה אצל מרבית בני האדם, נתפס כחיצוני, כקיים בפני עצמו ויכול להתקיים עוד קודם הסובייקט וגם לאחריו. ההשלכות שתהיינה כלפי אותם אובייקטים שונות במהותן מההשלכות הבוראות אובייקט שעליהן דובר קודם. מטרת ההשלכות במקום ובזמן שיש הכרה בקיומו של אובייקט חיצוני היא להכיר ולדעת את האובייקט ולא ליצור ולברוא אותו.

בנוסף, בעוד קיומו של אובייקט סובייקטיבי הוביל לערבוב הפנטזיה והתפיסה, הרי שקיומו של האובייקט האובייקטיבי מאפשר דרגות שונות של השתלטות ההזיה על התפיסה, הבחנה וזיכור הפנטזיה מן התפיסה, מה שמביא לכך שהפנטזיה מקבלת קיום משל עצמה. ויניקוט מוסיף שני מושגים שלהם זיקה להתייחסות אובייקט ולשימוש באובייקט, המהווים אדן נוסף בדרכו לניסוח המלא למושג השימוש באובייקט – ניסוח שאליו הגיע בשנת 1969. כאמור, בטרם הגיע לניסוח הסופי טבע את המושגים אִם-סְבִיבָה ואִם-אובייקט.³⁹ אִם-סְבִיבָה היא "זו המקבלת את כל אשר ניתן לכנות חיבה וקיום חושי משותף; האִם-אובייקט היא זו שנעשית מטרה לחוויה של ריגוש מגובה על ידי מתח יצרים גולמי. [...] בנסיבות הטובות ביותר, מתרחשת התלכדות חדשה. ראשית ישנה חוויה מלאה, וכן פנטזיה של התייחסות אובייקט המושתתת על יצר; נעשה שימוש באובייקט ללא התייחסות לתוצאות, שימוש ללא־רחם [...]. ובד בבד קיימים היחסים השקטים יותר בין התינוק לאִם-סְבִיבָה. שני הדברים האלה מתאחדים" (ויניקוט, 2014, עמ' 191).

פוזיציית השימוש באובייקט מאפשרת תחושת חופש ושחרור

39. המושגים נתבעו על מנת לתאר את ההבדל בין שני היבטי טיפול בתינוק: "האם כאובייקט, או כבעלים של האובייקט החלקי שיכול לספק את צרכיו הרחופים של התינוק והאם כאדם המרחיק את הבלתי צפוי ומספק באופן פעיל טיפול גופני והחזקה טיפולית כוללת" (ויניקוט, 2014, עמ' 190).

המלווה פנטזיה שהיא נפרדת מן המציאות. כך אין האני אחראי על האחר, מה שמוביל לכך שעשייתו המונעת על ידי דחף אינה הורסת את האחר. כאמור, ההשתנות מהתייחסות לאובייקט סובייקטיבי להתייחסות לאובייקט אובייקטיבי קשורה ליכולת לוותר על האומניפוטנטיות ולהמירה בתפיסה מציאותית של העצמי ובהמשכה גם ליכולת לשימוש-באובייקט.

לסיכום, עם הוויתור על האומניפוטנטציה מתרחשת נפרדות בין סובייקט לאובייקט, והסובייקט חדל להיות אחראי באופן אומניפוטנטי והשלכתי על האובייקט. הוא מכיר בו כישות בפני עצמה ויכול להשתמש בו במובנה החיובי של המילה – להיוזן ממנו ולהזין אותו, להכיר בו ולהיות מוכר על ידו באופנים המעשירים את נפשו. הבסיס לכל זאת הוא ההרסנות או הפנטזיה ההרסנית.

בין הרסנות פנימית למציאות חיצונית

ויניקוט מנהיר תפיסה פסיכואנליטית שונה וייחודית בקשר להרסנות וליחס בין הרסנות פנימית לתפיסת מציאות חיצונית. במילותיה של קולקר: "תחת פנטזיה תוקפנית ההורסת את האובייקט (הפנימי) ומקנה לבעליה חוויית אשמה, נגלית פנטזיה הרסנית הבוראת אובייקט ממשי ומקנה לבעליה חוויית ממשות וחופש להרגיש ולדמיין" (ויניקוט, 2014, עמ' 61). המעבר לשימוש באובייקט, אם כך, כרוך ביכולת האובייקט לעמוד בהרס ולשרוד אותו. הכוונה היא שהאובייקט לא רק ימשיך להתקיים אלא ישמור על קביעות התייחסותו, על נוכחותו, על חיותו ועל חוסר נקמנותו. לשיטתו של ויניקוט ההרס מתייחס הרבה יותר ליכולת האובייקט לעמוד בהרס מאשר לתכונת ההרס של הסובייקט. כך ניתן לומר שבזכות האחר ההרס מתאפשר, מוגבל או מבוטל. האובייקטים שמאפשרים את ביטולו של ההרס מעוררים את האהבה בלב הסובייקט:

כאשר התינוק נושך, ושורט ומושך בשיער ובוועט, לאם יש תפקיד – לשרוד. אם היא תשרוד התינוק יעשה את כל השאר. אם היא תשרוד התינוק ימצא משמעות חדשה למילה אהבה, ודבר חדש יתרחש בחיי התינוק והוא הפנטזיה. כאילו התינוק יכול לומר עתה לאם: אני אוהב אותך כי שרדת את ההרס שלי. בחלומותיי ובפנטזיה שלי אני הורס אותך כל פעם שאני חושב עלייך כי אני אוהב אותך. זה מה שהופך את האם לאובייקטיבית, ממקם אותה בעולם שאינו חלק מהתינוק, והופך אותה שימושית (ויניקוט 1995ב, עמ' 109).

ויניקוט מחזק טענה זו במאמרו "השימוש באובייקט בהקשר של 'משה האיש והדת המונותאיסטית'" (ויניקוט, 2018). כיוון שהאובייקט עמד בהרס מוענקת לו איכות ממשית, השייכת למציאות החיצונית. אף שהרגשות ופנטזיות ההרס המפחידות והמעוררות אשמה חוזרות במהלך החיים בהתפתחות התקינה חרף החרדה, ההישרדות המתמשכת של האובייקט תרגיע את הסובייקט. ביטחון ורוגע אלו – המלווים את השימוש באובייקט – יאפיינו ביכולת לאהוב ללא פחד כמו גם להרגיש מגוון רחב של רגשות, לחיות חיי פנטזיה ולחלום. בשונה מההשלכות הבוראות של התייחסות לאובייקט, בשלב של השימוש באובייקט, שבו ההתייחסות היא לעולם הממשי, נמצא הזדהויות צולבות, השלכתית והפנמתית, הפותחות את העולם לאפשרויות מספר. האובייקט נתפס אובייקטיבית והאני נהיה לסובייקט אובייקטיבי בעל יכולת התבוננות ולמידה על העצמי, ובעזרת השלכות והזדהויות גם על העולם.

כמו קליין, ויניקוט מתאר שני סוגים של הזדהויות: הזדהות השלכתית והזדהות הפנמתית. בשונה מקליין, שראתה בהזדהויות אלה את מאפייני הפוזיציה הפרנואידית-סכיואידית הקשורים ליצר, ויניקוט קשר הזדהויות אלה לחיבה ולרצון לדעת ולהכיר את האובייקט, ועל כן האמין כי אלו יופיעו רק לאחר השגת השימוש

באובייקט. אפשרויות אלה נוגעות ליכולת להיכנס לנעלי האחר, ליכולת להכיר את שלנו ושבתוכנו, ליכולת להרגיש את רגשות האחר מתוך הכרת אחרותו, ליכולת להכיר ולהוקיר את התכונות המיוחדות שלנו וליכולת לאמפתיה עמוקה. עבור ויניקוט – בשונה מפרויד ומקליין – שורש ההרסנות מצוי באהבה והרסנות ראשונית מהווה בריאה (creation).

כל התיאור עד כה עסק בהתפתחות ובגלגולים של הנייעות ושל האהבה הפרימיטיבית, וכן במעבר מהתייחסות לאובייקט לשימוש בו, בתנאים שבהם הסביבה ובכללה האובייקט מיטיבים ועל כן מאפשרים התפתחות יצירתית בריאה ומחוברת אל העצמי האמיתי. אך מה קורה במצבים בהם יש אי־היענות לצורכי העצמי? מה קורה כאשר האובייקט מגיב באופן נוגף? מה קורה כאשר ההרס אינו מתקבל כחלק מפעילות שרירית, שרירותית, התפתחותית וחיונית לגדילה? ומה קורה כאשר אין הכרה באהבה ההרסנית המקפלת בתוכה נתינה? אלה רק חלק מן השאלות שהתשובה עליהן תצביע על כיוון ההתפתחות האפשרי של הרוע. התשובה לשאלה אם הסובייקט יחווה את עצמו כתוקפני והרסני, אם יהיה תוקפני ומסוכן באופן ממשי – או שמא תוקפני וחי בכך שיאפשר לעצמו לחיות במלואם את חיי הדחף שלו, ואם יחוש עצמו טעון בטוב או ברוע תלויה, כאמור, בהתנהגותה ובתגובותיה של הסביבה. שיתוף פעולה לקוי של הסביבה עלול לסכן את הסובייקט ואת סביבתו. מצב זה עלול להוביל לחסימת התבגרותו של הסובייקט ולהתבגרות כוזבת. במקרה שבו ההתבגרות חסומה, הסכנה רבה אם נותרה אצל הסובייקט מידת נייעות טהורה רבה, כלומר כזו שאינה מלוכדת עם האהבה. הצורך של הסובייקט־התינוק (שהרי התבגרותו נחסמה) להחריב את העולם, המתלכד עם כוחו של הסובייקט המתבגר, עלול להוליך לביטויי תוקפנות אלימים ובלתי נשלטים. על אודות התלכדות זו כותב ויניקוט במאמר "שורשי התוקפנות": "בתוך הקסם הינקותי אפשר לאיין את העולם על ידי עצימת עיניים [...]."

רעלים וחומרי נפץ מקנים לקסם הינקותי מציאות שאינה קסומה כלל וכלל" (ויניקוט, 2014ט, עמ' 186).

במילים אחרות, ניתן לומר שאי־התבגרות מותירה את הסובייקט טעון בחויית אומניפוטנטיות תינוקית – אך עם כוח של מבוגר. שילוב זה עלול להיות קטלני מבחינת מימוש הכוח כשהוא טעון בתחושת כול־יכולות בלתי מאוזנת, בלתי מווסתת, ומושתתת על אשליה ועיוות. במקרה של התבגרות כוזבת או כזו שהתרחשה בטרם עת, הסובייקט לוקח על עצמו אחריות הגדולה ממידותיו ועלולה להוביל להתנהגות רודנית ולאיבוד החופש להיות הוגה של רעיונות חדשים ולפעול מתוך אמת הדחף. במקרה זה המפסידים יהיו השניים, הן הסובייקט שמחמיץ שלב חשוב ומשמעותי בהתבגרות, והן החברה החסרה את השינוי והצמיחה הנגזרים משאיפותיו של מי שמשוחרר מאחריות מטרידה.

כינון העצמי האמיתי

כינון העצמי האמיתי יתרחש אצל המשוחרר מאחריות שאינה מותאמת. העצמי האמיתי יתכונן כתוצאה מהתאמת האובייקט לסובייקט הן ברובד "ההיות" והן ברובד "העשות". בהקבלה לכך, הכשל בהיענות לצרכים ותסכול מוקדם מרובה ומתמשך של הדחפים, או סיפוקם החסר את המצע המרכזי, עלולים להוביל לשסע בעצמי האמיתי. עצמי זה, המעניק תחושת ממשות, משמעות, מלאות, והוא כל מה שייחודי לסובייקט, מאבד במצב של שסע את המגע עם העולם. נגזרים מכך אי־התקיימות של יחסי גומלין, אי־התעשרות מהמציאות ואי־יכולת לתרום לה ולהעשיר אותה.

אין מדובר בהגנה מפצלת המצויה בשימוש אצל בני האנוש באופן טבעי אלא בשסע, דיסוציאציה תהומית שבה שני חלקי העצמי גלויים לעולם אך לחלופין. מצב זה מביא ל"היות" שהוא

לגמרי חבוי מהסובייקט. "לעיתים, בקצה הקיצוני של מצב כזה, מזוהה העצמי הכוזב עם האדם עצמו ונתפס כך על ידי הצופה מן החוץ" כותב על כך ויניקוט (ויניקוט, 12009, עמ' 204-205).⁴⁰

פיצול העצמי נובע, אם כן, מכשליה של הסביבה להיענות למחווה הספונטנית של האימפולסים. סובייקט זה לא פיתח את היכולת להיות תוקפני ועל כן התפצל העצמי שלו לעצמי אמיתי ועצמי כוזב, מה שמוביל לחיתוך שלו משורש החיים. קיומו של הסובייקט יותאם לדינמיקה שכוונה את העצמי הכוזב, המתאפיין בתנועה על הרצף מעכבה כמעט מוחלטת, דרך מוסרנות וכלה בביטויי תוקפנות גלויים המערערים את מעטפת ההסתגלות של העצמי הכוזב. כך גורלה של התוקפנות האישית נקבע על ידי הסביבה ותגובותיה. כלומר, סביבה טובה דיה תייחס להרסנות אהבה חומדת ולא אלימות, אכזריות או רשע. סביבה טובה דיה תיתן לסובייקט את החוויה שהוא ברא את האובייקט. סביבה טובה דיה תמתין למחווה ספונטנית של הסובייקט תוך הסגת מחוות האובייקט, ותכונן עם הסובייקט את אשליית האומניפוטנציה טרם כינון נפרדות מלאה.

במקרה שהסביבה חוטאת לסובייקט כשאינה מקיימת את הנדרש, הסובייקט ייאלץ לפצל את העצמי שלו במטרה להגן על ליבת הגרעין העמוק שלו. אר־אז, כשירד העצמי האמיתי למעמקי המסתור והעצמי הכוזב ייטול על עצמו את משימות החיים – "הילד לא יכול לתפקד כבן אדם שלם" (ויניקוט 2014ג, עמ' 271). כתוצאה מכך יכולה להיווצר אי־הבחנה בין ציות לצמיחה והתפתחות, שמחירה חיים כוזבים על חשבון דרך חיים אישית. דבר זה עלול להוביל אף לויתור על החיים עצמם.

כשל התפתחותי אחר העלול להוביל להתנהגות אלימה או אף

40 ברצוני להזכיר כי ויניקוט מדבר על חמישה דפוסים של עצמי כוזב. המצב שהזכרתי הוא הקיצוני והפתולוגי ביותר. בקצה האחר מצוי עצמי כוזב שהוא היכולת להתנהג באופן ראוי מבלי שתאבד החיות (ויניקוט, 12009).

לרוע נוגע למעבר מהתנהגות קדם־רחם אל התנהגות ללא־רחם. ויניקוט מאפיין פגיעה ללא־רחם באובייקט, להבדיל מפגיעת קדם־רחם, כפגיעה המתרחשת רק לאחר שיש הבחנה ברורה בין "אני" ל"לא־אני" והסובייקט יכול לחוש את פגיעות האובייקט. במאמר "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות הרגשית" הוא מנסח את המעבר מ"קדם־רחם" ל"לא־רחם" כך:

אימפולס האהבה הפרימיטיבית פועל בשלב שצמיחת האני היא רק בראשיתה, כאשר האינטגרציה – למשל – עדיין אינה עובדה מבוססת. יש אהבה פרימיטיבית שפועלת כאשר אין עדיין יכולת ליטול אחריות. בתקופה זו אין אפילו יחס ללא רחם; זוהי תקופת קדם־רחם [pre-ruth], ואם הרסנות היא חלק מהמטרה באימפולס של הסתמי, אזי ההרסנות היא רק תוצאת לוואי של סיפוק הסתמי. הרסנות הופכת לאחריות של האני רק כאשר יש אינטגרציה של האני וארגון של האני המספיקים לקיום כעס, ולפיכך – לפחד מנקם (ויניקוט, 2009, עמ' 101).

להבנתו פורצת הדרך של ויניקוט, מופעי פגיעה והרס מתוך כוונת זדון יתקיימו רק לאחר שיש אינטגרציה של האני, אבל הם יופיעו רק כאשר יש ניתוק, פיצול או דיסוציאציה. לכן, פוגענות ותוקפנות לאחר שהושג מצב של רחם יכונן "ללא־רחם" ויעידו על בריאות נפשית לקויה. יש להדגיש שכשל התפתחותי להציג אינטגרציה מלאה, המתבטא בדיסוציאציה בתוך האישיות, עלול להוביל להתנהגות "חסרת רחם". הדיסוציאציה יוצרת חיץ ונתק של התנהגות זו מהעצמי האמיתי וכן מהיכולת לרחם, לדאוג ולתרום, ועל כן עלולה להיות אכזרית ביותר. אישיות פתולוגית מעין זו עלולה להיות קרקע פורייה לביטויי רוע.

הנתק הדיסוציאטיבי שבו מדובר, הנוגע לחוסר תקשורת קיצוני בין מרכיבי האישיות השונים, מתרחש כאשר האישיות כבר מפותחת יחסית (Winnicott, 1988). מצב זה מאפשר נתק מהיבט של העצמי אשר חולל את המעשה האנטי־חברתי. הנתק, שבמידה

מסוימת משמש אותנו ומאפשר הישרדות, עלול במצבים קיצוניים שבהם הוא עמוק ונרחב להוביל להתנהגויות אנטי־חברתיות פוגעניות ומעוולות, מבלי שתתעוררנה תחושות של חרדה, אשמה, דאגה, אכפתיות ואחריות. נתק דיסוציאטיבי זה הוא גם המנגנון העיקרי על פי ויניקוט שעלול לעצב את הנטייה האנטי־חברתית לכדי עבריינות ואף לעבריינות בלתי הפיכה.

התפתחות הנטייה האנטי־חברתית

אם כך, איך מתפתחת הנטייה האנטי־חברתית לפי ויניקוט? ילד שהתפתחותו בריאה הוא ילד שסביבתו היטיבה עימו; זוהי סביבה מטפלת, נוסכת ביטחון בהמשכיותה, נוכחותה ותגובותיה. סביבה שבה התפתח הסובייקט לבעל אמונה, בעל הוויה ובעל אמת אישית. על מצע זה מתאפשרת התפתחות מורכבת של סובייקט בורא, חולם, משחק ומתמסר יחד עם היותו סובייקט חומד, גונב והורס שלא מתוך מניעים פוגעניים. מצע זה, גם אם הוא כושל לעיתים מעצם היותו אנושי, ממשיך על פי רוב ומהווה מסגרת שאינה שומטת, כזו שניתן לסמוך על החזקתה. אך לעיתים, מסיבה כלשהי, כושלת הסביבה כשל חמור יותר או מתמשך והסובייקט, שחווה עד אז החזקה וסיפוק, חווה היעזבות והישמטות. במאמר "הנטייה האנטי־חברתית" כותב על כך ויניקוט: "המניעה השתרעה על פני תקופה ארוכה יותר ממשך הזמן שבו יכול הילד לשמור זיכרון חי של החוויה" (ויניקוט, 2014ה, עמ' 212). במצב של היעדרות חמורה מתפוגגים זיכרון החוויה וזיכרון האובייקט, והריק שנוצר כתוצאה מכך הוא בסיס לפער שהופך לתשתית של הממשי. כלומר האובייקט נמחק, ומה שהופך לממשי הוא המחיקה עצמה. ההכרה שנותנת הסביבה לכישלונה וההשקעה בניסיונות תיקון אמיתיים ומאומצים מצליחה לעיתים לרפא את הסובייקט, אך לעיתים אינה עומדת במשימה. כתוצאה מן הפגיעה, הארגון ההגנתי

של הסובייקט, המבקש להגן על עצמו ולהימנע מכאב נפשי, מסיג עצמו ממגע אנושי באמצעות נסיגה אל תוך עצמו. ייתכן שזה יהיה מהלך חייו, אך ויניקוט מאמין כי אפשר שמתוך הנטייה הטבעית של הנפש להירפא תופיע תקווה בדמותה של נטייה אנטי־חברתית: "הנטייה האנטי־חברתית מייצגת קיומה של תקווה בילד חסוך שאלמלא כן הוא חסר תקווה, חסר מזל ולא מזיק", הוא כותב על כך במאמר "מוסר וחינוך" (ויניקוט, 2014, עמ' 88). לדעתו, הנטייה האנטי־חברתית מופיעה על רקע חסך. בשונה ממצב של חסר המוביל למצבים פסיכויים, הרי שבמצבי חסך שוויניקוט מכנה חסך אמיתי מדובר באובדן של משהו טוב, משהו שניתן לסובייקט ואז נמנע ממנו. אובדן זה מהדהד את מאמרו של אנדרה גרין "האם המתה" (גרין, 2012), המדבר על אם מיטיבה ונוכחת שבעקבות משבר וטראומה בחייה היא מסיגה עצמה מן הסובייקט ומותירה אותו בחוויה של חוסר אונים מול היעזבות, נשמטות ובדידות. גרין אינו מדבר על מותה הממשי של אם; מדובר באימגו הנוצר בנפש הילד כתוצאה מדיכאון האם, ההופך באחת את האובייקט החי לדמות מרוחקת, אטומה ובלתי מושגת. לתפנית זו ולהשלכותיה השפעה על הסובייקט ועל ההשקעות הליכדינליות שלו. נטייה אנטי־חברתית היא, אם כן, קריאת מצוקה ובקשת עזרה להזדמנות נוספת להתחדשות הבריאה. אם זו לא תיענה פעמים רבות, או תהיה מלווה באכזבה בלתי נסבלת, תאבד האפשרות להיחלצות, והנטייה האנטי־חברתית "תתגבש לעבריינות של ממש. או אז, היא עלולה להתמצק למבנה בלתי הפיך, להפרעת אישיות פסיכופתית" (קולקר, 2014, עמ' 53).

ישנן שתי מגמות של הנטייה האנטי־חברתית: האחת היא מגמת אובדן האובייקט והשנייה היא מגמת אובדן המסגרת. באובדן אובייקט מדובר במגמה הכרוכה בחוויית אובדן (ממשי) של אובייקט ראשוני, בדרך כלל האם, ובשיבושים של אימפולס האהבה הפרימיטיבית. במהלך ההישרדותי שבו מנסה הסובייקט

להשיב לעצמו את מה שאבד לו הופכת החמדה, שהיא ממאפייניו של אימפולס האהבה הפרימיטיבית, לחמדנות, שהיא תוצאה של חסך. להשפעה הרבה שיש לסביבה תהיה השלכה על מידת החמדנות כתגובה לחסך. תחת סביבה ראשונית שאינה מצליחה להעניק טיפול ראוי לבעיה, בצורת היענות מתאימה לחמדה, ילך ויעמיק הפער בין המצוי לרצוי ויתפתחו מעשים שמקורם בחמדנות. עם העמקת הנתק (הדיסוציאציה) תהפוך החמדנות לאמוק מוטרף שיאופיין בהיעלמות הרגשת האהבה ובהשתלטות של כפיית החמדנות.

המגמה השנייה, של אובדן המסגרת, קשורה לאובדן האב ומתאפיינת בשיבושים של אימפולס הנייעות. מדובר ביציבות שמתערערת כתוצאה משבירת מסגרת החיים עד כדי פגיעה בתחושת החופש של הסובייקט, המוצף בחרדה ומנסה לחפש מסגרת חלופית. אם ניסיונותיו למצוא את הסביבה שתהווה עבורו מסגרת אינם צולחים, תגבר התוקפנות, ההרס התם יהפוך להרסנות פוגענית והנייעות לתנועה פרועה, פראית ופורעת סדר חברתי. עם העמקת הנתק (הדיסוציאציה) תהפוך האלימות למוטרפת והסובייקט ייתלש מהחיות ומהחיים.

מבחינת התמונה הקלינית, כל אחת מן המגמות הללו מאופיינת בגילויים התנהגותיים שונים. לשיטתו של ויניקוט, מגמת אובדן האובייקט, הכרוכה באובדן האם ובשיבושים של אימפולס האהבה הפרימיטיבית, תיוצג במעשים כמו גניבה, שבה אין הסובייקט מבקש את החפץ שגנב אלא את הפונקציה שייצגה את האובייקט עצמו ואת כל מה שאובייקט זה היווה לגביו. במילים אחרות, הסובייקט מנכס את האובייקט שאותו, על פי ויניקוט, הוא עצמו ברא, ובכך הקנה לעצמו זכות למחויבות מלאה ממנו. "כאשר ילד גונב סוכר, הוא מחפש את האם הטובה, אמו שלו, ממנה הוא רשאי לקחת את כל המתיקות הקיימת. למעשה, המתיקות הזו היא שלו, שכן הוא המציא את האם ואת המתיקות שלה מתוך יכולתו

לאהוב, מתוך יצירתיותו הראשונית, תהיה זו אשר תהיה" כותב על כך ויניקוט במאמרו "היבטים פסיכולוגיים אחדים של עבריינות נוער" (ויניקוט, 2014ב, עמ' 204). כך הגניבה, השקר ובקיצוניות גם האונס יהיו נגזרות של החסך⁴¹ שהאובייקט לא הצליח למלא. החמדה כמאפיין מרכזי של אימפולס האהבה הפרימיטיבית תהפוך כאמור לחמדרנות שהיא תוצאה של חסך. מבחינת אובדן המסגרת הדבר כרוך כאמור באובדן האב ובשיבוש אימפולס הנייעות. מסגרת חיים קבועה ורציפה נוסכת ביטחון וחוסכת השקעת אנרגיה בחיפוש אחר מסגרת חלופית במעגלים רחבים יותר: "משמוצא הילד שמסגרת חייו נשברה, אין הוא מרגיש עוד חופשי. הוא נעשה חרד, ואם יש בו תקווה, הוא ממשיך לחפש מסגרת במקום אחר, מחוץ לבית [...] הוא מחפש יציבות חיצונית שבלעדיה הוא עלול להשתגע. לו הוענקה בזמן הנכון, הייתה יציבות זו צומחת לתוך נפשו של הילד כפי שגדלות העצמות בגופו" (שם, עמ' 203).

הסובייקט מחפש אפוא החזקה נאותה שעליה ניתן לסמוך ולהישען, באמצעות ההרסנות שמטרתה הבטחת חסינות הסביבה שתוכל לעמוד מול הדחף. אם אכן תעמוד הסביבה בדרישות אלה, היא תוכל להוות מצע לתחושת החופש לנוע ולפעול. באם אין הסובייקט מצליח למצוא מסגרת כזו במעגל הקרבה הראשוני, "עוד יש בו תקווה והוא פונה אל הסבים והסבתות שלו, אל דודיו ודודותיו אל חברי המשפחה, אל בית הספר" (שם, עמ' 203). אם גם בדמויות אלו הוא אינו מוצא את מה שהוא זקוק לו, הוא ימשיך

41. כמובן שכל מצב של רעב יוצר חסך מסוים ותגובה של רעבתנות. במקרה שהאובייקט אינו מוכן או אינו יכול לספק את החסך, וזה הולך וגדל, נוצר פער גדול מדי ולעיתים בלתי נסבל בין הרצוי למצוי. עם גדילת הפער תחושת האובדן גדלה ומביאה את הסובייקט לחיפוש מסיבי ונרחב אחר האבוד. הסובייקט משתקע בחמדה ההופכת לחמדרנות, אפילו עד כדי חיפוש חמדני מוטרף עד לאיבוד תחושת ממשות האהבה (שהייתה המניע הראשון לכל המהלך) והצפה בכוחה הכופה של חמדרנותו.

לחפש במסגרות רחוקות יותר, כמו הקהילה המקומית, המדינה וחוקיה. אם גם בהם המענה לצרכיו אינו בנמצא, עלול הדבר להוביל להעצמת מעשי ההרס עד כדי השחתה תוקפנית. אם כך, אותה הרסנות תמה וחפה מזדון הופכת את עורה ונהיית הרסנות מזיקה ובעלת פוטנציאל להפיק רוע. הסובייקט הופך לאלים, אכזרי וכזה הנוקט בהרסנות פוגענית. הנייעות כתנועת חיים עלולה להפוך אז לתנועה פרועה ופורעת. כפי שנאמר, עם העמקת הנתק (הדיסוציאציה) ישקע הסובייקט הבוגר בטירוף האלימות וייקרע מהחיות ומהחיים. במעשה האנטי־חברתי המגמות לרוב שזורות זו בזו. דווקא מיזוג זה בין שתי המגמות, המעיד על כך שהתלכדות האימפולסים לא התבטלה לחלוטין, מחזיק בתוכו תפיסה אופטימית באשר לסיכויי החלמה טובים יותר. מתיאוריו של ויניקוט לנטיות ההרסניות והתוקפניות ניתן לגזור על פוטנציאל ההתפתחות של הנטיות האנטי־חברתיות, לסמן עד להיכן יכלו אלה להגיע ולסמן את ההשלכות הקשות שלהן.

חרף כך נראה כי ויניקוט, המדבר על עבריינות, מאפיינה והשלכותיה, עוסק בעבריינות קלה יחסית ואינו מתייחס לעבריינות קיצונית וחמורה הנוגעת למצבי עוולה, רוע ורשעות. בהמשך אתייחס לסיבות האפשריות המובילות את השיח הפסיכואנליטי להתמקד בעבריינות ובבעיות מוסר קלות יחסית ולהימנע משאלות מוסריות ומביטויים קיצוניים יותר של ההתנהגות האנטי־חברתית.

שלושה דפוסים של רוע

ויניקוט מציין דינמיקה נוספת להתפתחות של תוקפנות והתנהגות של רוע. דינמיקה זו שייכת להתלכדות הנייעות לתוך אימפולס האהבה הפרימיטיבית. על מנת לממש את האהבה יש למזוג את הנייעות, את כוח החיים, לתוך אימפולס האהבה. עם זאת, תמיד נותרת מידה של נייעות שאינה מתלכדת, מחוללת אי־נחת ולכן

מחפשת מוצא. ויניקוט משרטט שלושה דפוסים שונים הקשורים לכך.

בדפוס הראשון קיימת דרגה גבוהה של התלכדות של הנייעות לתוך אימפולס האהבה הפרימיטיבית והיא מובילה לשביעות רצון בסיפוק יצרי. בדפוס זה "הסכיבה נגלית וחוזרת ונגלית בהתמדה הודות לנייעות. כאן, כל חוויה במסגרת הנרקיסזם הראשוני מדגישה את העובדה שהיא מצויה במרכז שהיחיד החדש מפתח, ומגע עם הסכיבה הוא חוויה של היחיד" (ויניקוט, 2009ב, עמ' 102). זהו הדפוס הבריא והוא תלוי באימהות טובה דיה. רק בתנאים אלה של אימהות והחזקה טובות דיין יכול הסובייקט להתקיים ולחוות את חוויות הסתמי.

הדפוסים השני והשלישי דומים. בשניהם אין מזיגה מספקת של הנייעות לתוך אימפולס האהבה הפרימיטיבית. אין בהם תגובה ספונטנית של הסובייקט אלא תנועה מגיבה לגירוי מבחוץ. תחושת החיות הנובעת מן הנייעות נפגעת, והפגיעה מובילה לויתור של העצמי האמיתי על נוכחותו; הוא נסוג למסתור כשהעצמי הכוזב מגן עליו. כאן פוטנציאל הנייעות יהפוך לחוויה רק באמצעות פגיעה סביבתית. פגיעה זו חייבת להימשך ללא הרף וחייב להיות לה דפוס משל עצמה. היעדר דפוס כזה יוביל להשתלטות של כאוס ובשל כך לא־יכולת של הסובייקט לפתח דפוס אישי. ניתן להסיק מכך כי מדובר במצב של תלות המקשה מאוד על התפתחות הסובייקט. מאפיין מרכזי של דפוס זה הוא הנסיגה, שאותה מיטיב לתאר שטיינר:

מסתור נפשי מצייד את המטופל באזור של שקט יחסי ושל הגנה מפני מתח אשר נוצר כאשר מגע משמעותי עם האנליטיקאי נתפס כמאיים. [...] אצל מטופלים שפונים למסתור נפשי כעניין של הרגל, בהגזמה וללא הבחנה, צצות ועולות בעיות טכניות משמעותיות. באנליזות מסוימות, במיוחד עם מטופלים גבוליים ופסיכוטיים, עלול המטופל לשהות במסתור באופן קבוע פחות

או יותר, ואז להציב מכשולים להתפתחות ולצמיחה. [...] סוג המסתור הקשה ביותר אולי, הוא זה שמציע סוג שקרי של מגע, ומזמין את האנליטיקאי להיות מעורב בדרכים הנראות שטחיות, שקריות או פרברטיות. [...] הם מוצאים מסתור מאחורי מערכת הגנות רבת-עצמה המשמשת כשריון מגן או כמקום מחבוא, ולפעמים ניתן להבחין כיצד הם צצים החוצה בזהירות רבה, כמו חילוץ היוצא מקונכיתו, ושוב מסתתרים כאשר המגע מוביל לכאב או לחרדה (שטיינר, 2017ב, עמ' 29).

בדפוס השני כמו גם בדפוס השלישי הסובייקט עסוק במציאת אובייקט להתנגשות על מנת להרגיש את קיומו, את עצמו ואת היותו בעל חיים ממשיים. התנהלות שמקורה אילוץ תגובתי ולא מתוך העצמי האמיתי הינה בסיס להתפתחות של עצמי כוזב. סובייקט כזה יהיה עסוק במהלך חייו בחיפוש אחר אובייקטים מתנגשים ופוגעניים על מנת להרגיש את עצמו ולהבטיח את חוויית קיומו. בדפוס השלישי, שהוא הרחבה והקצנה של הדפוס השני, "אין מקום מנוחה לחוויה אינדיווידואלית, והתוצאה היא כשל בהתפתחות מהמצב הנרקסיסטי הראשוני לקיום אינדיווידואלי. ה'יחיד' מתפתח אז כהרחבה של הקליפה במקום של הגרעין, וכהרחבה של הסביבה הפוגעת" (שם, עמ' 103). הנותר מן הגרעין מתנחל במסתור שקשה למצאו, ובהמשך קיומו מתאפיין בכך שאין מוצאים אותו. במקרה קיצוני זה שומר עצמי כוזב מסוכך ומתעתע על עצמי אמיתי החבוי במסתור. עצמי כוזב זה מצליח להסתגל למציאות ולתפקד עד שהוא נדמה להיות העצמי האמיתי. מצב זה מתאפיין בגילויים של אי-יציבות ובהוויות של חוסר תוחלת וחוסר ממשות. באין לסובייקט יכולת התנגדות משל עצמו בשני הדפוסים האחרונים, על מנת למנוע כאוס ישנו צורך נואש להתנגדות של הסביבה באמצעות פגיעה מתמשכת ותמידית בעלת דפוס משל עצמה.

סדיום ומזוכים על פי ויניקוט

אחת ההשלכות האפשריות במצב זה היא תלות החוסמת את צמיחת היחיד ונסיגה כמנגנון הגנה. מזיגת הנייעות לתוך אימפולס האהבה הפרימיטיבית היא מועטת במקרה זה ולכן נותרת נייעות רבה לא מלוכדת. במקרה זה נוצרת מזיגה רבה של אימפולס האהבה הפרימיטיבית לתוך הנייעות, משמע ארוטיזציה, לעיתים מסיבית, של יסודות תוקפניים. כאן מקום משכנן של הפרורסיות הסאדו־מזוכיסטיות, אלו שמקורן בפתולוגיה של התלכדות האימפולסים. היפוך כיוון המזיגה (אימפולס האהבה הפרימיטיבי נמזג לתוך הנייעות במקום שהנייעות תימזג אל תוכו) יוצר "ארוטיזציה של דחף נייעות גס" (ויניקוט, 2009, עמ' 104). כאשר הארוטיזציה היא של נייעות פעילה נוצר סדיום, ואילו כאשר הארוטיזציה היא של נייעות פסיבית מתקבל מזוכים. אבל מה שיקבע אם הארוטיזציה תוביל לסדיום או למזוכים הוא האובייקט המשמעותי הראשון.

כאשר למזוכים אומר ויניקוט כי הסובייקט יכול להשיג התלכדות כוזבת של התוקפני והארוטי על ידי המרת תוקפנות לא־מלוכדת טהורה זו למזוכים. דבר זה יתאפשר באמצעות רודף שהוא אוהב סדיסטי. בדרך זו המזוכים קודם לסדיום. לדידו זהו מצב פתולוגי. במצב בריא הסדיום קודם למזוכים: "במעקב אחרי התפתחותו של יצור אנושי בריא מבחינה רגשית אנו רואים סדיום כקודם למזוכים. בכריאות סדיום מציין התלכדות מוצלחת הנעדרת בתנאים שבהם מזוכים מתפתח ישירות מדפוס של תוקפנות תגובתית, לא מלוכדת" (שם, עמ' 109).

הבנות אלה מושתות על תפיסתו הייחודית של ויניקוט. היכולת לראות את האחר, את מה שהסובייקט מחולל לו, ולחוש את האכפתיות המתעוררת בעקבות זאת, נוגעת בהתפתחות המוסר, בהשתלבות ביקום האנושי־חברתי ובהפיכתו של היחיד לחלק מן הציוויליזציה.

סיכום**על התוקפנות בכתבי ויניקוט**

קודם המעבר לנושא המוסר נסכם בקצרה את נושא התוקפנות וההרסנות. דרך הבנתו המתפתחות של ויניקוט ניתן לזהות את התפתחותו הטיפולית והתיאורטית, שבמהלכה הוא מזכך את תפיסתו ומשמיע את קולו הייחודי והשונה. בערוב ימיו הצליח ויניקוט להשתחרר ממחויבויותיו לפרויד ולקליין ולהציג תיאוריה חתרנית משלו על אודות התוקפנות ושורשיה. לתפיסתו, כאמור, התוקפנות וההרסנות מקורן בתנועה ובאהבה והן אינן קשורות לדחף המוות. את דחף המוות כדחף ראשוני ויניקוט שלל מכול וכול. התיאוריה שהגה מושתתת על דחף אחד – אימפולס האהבה הפרימיטיבית, שלימים יכונה אימפולס האהבה-מריבה. לפי תפיסה זו, ההרסנות והתוקפנות הובחנו זו מזו במהלך השנים, וההרסנות הוגדרה כקודמת לתוקפנות. הרסנות הקשורה לתנועותיות הראשונית היא תמה, חסרת כוונה, ונשענת על חוסר מובחנות של ה"אני" מן ה"לא-אני", כלומר, קודם שעברה האישיות אינטגרציה. התוקפנות, הנתפסת אצלו כהישג התפתחותי, היא תופעה משתנה ומושפעת מתגובת הסביבה אליה. לשיטתו, סביבה שיכולה להכיל תוקפנות תאפשר לשמר את התוקפנות ככוח אנרגטי חיובי ותורם להתפתחות תקינה. לעומת זאת, סביבה החסרה את היכולת לעמוד ולהכיל את התוקפנות מובילה להסתרת התוקפנות וכתוצאה מכך נוצר כורח לפצל בין הטוב לרע. הפיצול מוביל להפרדת התוקפנות מהאנרגיה החיובית שבה, והופך אותה להרסנות במונחיה של קליין. אך בעוד קליין רואה את הפיצול כתוצר של מנגנון מולד, על פי ויניקוט הפיצול הוא תולדה של תגובה פתולוגית לסביבה שאינה מקבלת ואינה מכילה את התוקפנות.

בעוד התוקפנות הממשית כרוכה בכוונה הרסנית, הרי שהתוקפנות במקורה היא כמעט מילה נרדפת לפעילות, נייעות:

"[...] התוקפנות היא ענין של תפקוד חלקי. אלה אותם תפקודים חלקיים שהילד מארגן בהדרגה – כשהוא נעשה אישיות – לכלל תוקפנות", כותב על כך ויניקוט במאמרו "התוקפנות בהתייחסותה להתפתחות הרגשית" (ויניקוט, 2009ב, עמ' 95). ניתן לזהות את הנייעות עם הדחף לשימור עצמי שעליו דיבר פרויד.

התפתחות המוסר על פי ויניקוט

התפתחות המוסר על פי ויניקוט נשענת על הטיפול הסביבתי ועל הבנת ההרסנות, התוקפנות, היכולת לחוש ולשאת אשמה וכן על אכפתיות ודאגה. נראה כי ויניקוט ראה בעיסוק בנושא זה ערך עליון. זו הייתה כנראה הסיבה שהביאה אותו לחשוב, לכתוב ולהרצות בפורומים שונים מחוץ לחברה הפסיכואנליטית בנוגע לגידול ילדים ולאופן שבו נרכשים ערכים, מונחל חינוך ומתפתח מוסר. תפיסתו משלבת תובנות תיאורטיות והצעות ליישום ממשי של העקרונות שפיתח. היכולת לעסוק בתחומים תיאורטיים כה עמוקים ולהנחילם לציבור כה רחב של אנשים ביטאה את משאת נפשו של ויניקוט לאפשר להורים רבים ככל האפשר להיפתח לשאלת ההורות הטובה דיה וליישם הבנות של הורות טובה דיה, וכך לאפשר לכמה שיותר ילדים ליהנות מהורות זו. מכל שנאמר ניתן להסיק כי סביבה טובה דיה היא המפתח להתפתחות המוסר. בנושא זה נראה כי ויניקוט הסכים עם אריקסון, אשר כתב כי "החיים המוסריים הם ליבת הדינמיקה של החיים האנושיים. [...] ללא דינמיקה מוסרית אנושיות העצמי נובלת ומתעוותת" (Ericson, 1979, p. 343).

קיים, אם כן, קשר ישיר בין מוסר לבין אנושיות העצמי. פגימות בקשר זה בצורה של היעדר התנהלות מוסרית או של התנהלות מוסרית מעוותת עלולה להוביל להשחתה של אנושיות העצמי ועיוותה. במאמרו "מוסר וחינוך" כותב ויניקוט:

בהקשר של הנושא הנידון (חינוך למוסר בימינו), פירוש הדבר שקיים תחום חקירה שאפשר לכנותו היכולת של הילד בן האנוש להתחנך מבחינה מוסרית. הדברים אליהם אני מתייחס בהרצאה זו מוגבלים לתחום זה – התפתחות היכולת של הילד בן האנוש להיות בעל חוש מוסרי, לחוות אשמה ולכונן אידיאל. אפשר להקביל זאת לניסיון ללכת אחורה מרעיון של "אמונה באלוהים" לרעיון של "אמונה", או (כפי שאני מעדיף לומר) "אמונה ב-". לילד שמפתח "אמונה ב-" אפשר למסור את האמונה של הבית או של החברה, שבמקרה הוא שלו. אולם עבור ילד שאין לו "אמונה ב-", אלוהים הוא במקרה הטוב גימיק של אנשי חינוך, ובמקרה הרע – ראיה עבור הילד לכך שלדמויות ההוריות אין אמון בתהליכים של הטבע האנושי ושהן מפחדות מהלא ידוע (ויניקוט, 2014, עמ' 77).

בהמשך הוא מסביר כי הוא מנסה למצוא חלופות ללימוד תקין של ערכים ואמונה שלא באמצעים של כוח וכוחנות הפוגעים, מצמצמים ואף עשויים להכחיד את היצירתיות: "החלופה הטובה קשורה להספקה של אותם תנאים לתינוק וליילד המאפשרים לדברים כמו אמון ו'אמונה ב-', ואידיאות של טוב ורע, להתפתח מתוך פעולתם של התהליכים הפנימיים של הילד היחיד. אפשר לכנות זאת 'אבולוציה של אני-עליון אישי'" (שם, עמ' 78).

על החינוך למוסר

בפרק "המוסר הטבעי של התינוק" (ויניקוט, 1988) עוסק ויניקוט בשאלה "באיזו מידה רשאים ההורים לכפות את קני המידה והאמונות שלהם על הילד הגדל?". לדבריו, "יש רגליים לסברה כי ההבחנה בין טוב ורע, כהרכה דברים אחרים, נוצרת באורח טבעי בלב כל תינוק וילד, כאשר מתקיימים תנאי טיפול ותנאים סביבתיים מסוימים" (שם, עמ' 74). עם הגדילה זוכה הילד "להורה המבין לליבו, מגיב לפחדיו ושניתן גם לפגוע בו ולהרגיזו" (שם, עמ' 76). האם, היודעת את ההבדל בין הרס ממשי לבין הרצון

להרוס, מגיבה להתנהגויות מכאיבות שלו אך גם מקבלת אותן. הקבלה וההכלה באות לידי ביטוי בהישרדות, בהתקיימות, וברגש האהבה המלווה אותן.

התינוק חש ביטחון כתוצאה מהישרדות האם למרות מתקפותיו, וכך הולך וצובר חוויות טובות. צבירת חוויות אלה אינה תהליך מודע. ויניקוט מצביע על שתי דרכים להקנות לילד סטנדרטים של ניקיון, מוסר, ואמונות דתיות ופוליטיות. הדרך האחת היא לאלץ את התינוק לקבל אותם מבלי שנעשה שום ניסיון למזגם בהתאמה באישיותו המתפתחת; הדרך השנייה מקפלת בתוכה עירוד הנטיות המוסריות הטבועות בילד. עבור ויניקוט, הודות לגישה הרגישה והאוהבת של האם נשמרים ניצני החוש המוסרי הטבוע בתינוק ומתרחש תהליך אינטגרטיבי, שבו דחפי התוקפנות וההרס מתמזגים עם דחפי הנתינה והשיתוף, ואלה מקטינים את רישומי הראשונים. תהליך אינטגרטיבי כזה אינו ישים במצב שבו הקניית ההרגלים נעשית בכפייה.

דברים אלה מהדהדים את דבריו של הארי גאנטריפ בספרו *(Guntrip, 1971) Psychoanalytic theory, therapy and the self*. לדבריו, תינוק שנולד מכיל ליבה של ייחודיות שמעולם לא הייתה קיימת לפניו. הדרך הנכונה לפעולת ההורים על פי הנחה זו היא לא לנסות להעניק לתינוק ולילד צורה או להכניס לתבניות, אלא לתמוך בו באופן כזה שייחודיותו היקרה והחבויה תוכל להגיח ולכוון את כלל התפתחותו. לתפיסתו של ויניקוט, בבסיס תשתית המוסר יש אמונה אנושית השזורה בהוויה מראשיתה. בהקשר זה, בספרו אמונה ודמיון (בריטון, 2015א), משתומם בריטון על כך שהפסיכואנליזה מיעטה לעסוק בנושא האמונה, הנמצא לדעתו במרכז העבודה האנליטית הקלינית.

על תפקידה של האמונה

במכתבו לפליס בשנת 1897 התייחס פרויד לשאלת האמונה וכתב כי "אמונה (וספק) היא תופעה השייכת במלואה למערכת האני (למודע) ואין לה אח ורע בלא מודע" (Freud, 1950, pp. 255-256). פרויד זיהה בין אמונה לשיפוט של המציאות והאמין כי מקומה של האמונה מושג בזכות תפיסות ומחשבות הזוכות במעמד של מציאות. על כן היה משוכנע כי פונקציית האמונה ממוקמת במערכת האני (ibid, p. 255). לעומתו, בריטון רואה באמונה תהליך מנטלי לא מודע: "האמונות הנולדות בתהליך זה עשויות לדעתי להיעשות מודעות, להישאר לא מודעות או להיעשות לא מודעות" (בריטון, 2015, עמ' 34). לתפיסתו של בריטון, המציאות הנפשית היא תוצר של אמונה, ואת האמונה הוא רואה כפונקציה המעניקה לפנטזיות ורעיונות מעמד של מציאות. תפקיד האמונה עבור המציאות הנפשית זהה לתפקיד התפיסה עבור המציאות החומרית: האמונה "מעניקה תוקף של מציאות לנפשי כשם שהתפיסה מעניקה תוקף של מציאות לגשמי. אמונה כמו תפיסה הינה תהליך פעיל, וכמוה מושפעת מתשוקה, מפחד ומציפייה – בדיוק כמו שאפשר להתכחש לתפיסות, כך אפשר להתכחש לאמונות" (שם, עמ' 34).

על פי בריטון, אמונות מודחקות עלולות להוביל לסימפטומים ניוורטיים. לאמונות יש השלכות, הן מעוררות רגשות, משפיעות על התפיסה ומעודדות לפעילות. השלכות של אמונות לא מודעות מובילות להרגשות ופעולות שאין להן סיבה נראית לעין. הצורך למצוא הסבר וצידוק מוביל לרציונליזציה המבוססת על אמונה לא מודעת העשויה להיות מעוותת ושגויה. בריטון רואה את הדחף לדעת כיצר בעל כמה מרכיבים הכולל גם אמונה. לדבריו, "אמונה היא פנטזיה שהושקעו בה תכונות של אובייקט נפשי; אמונה היא צורה של התייחסות לאובייקט" (שם, עמ' 35).

אחזור אל ויניקוט, הרואה את מקור האמונה בינקות המוקדמת. בתחילה, התקיימותו והווייתו של הסובייקט הרך תלויות באופן

מוחלט כאובייקטים המטפלים הראשוניים, בהבנתם, בנכונותם ובהיענותם. מדובר בהיענות שבהיותה כל כך מותאמת היא מצליחה להיות סמויה; על כן הסובייקט אינו ער לה ואינו מודע לה. על כך כתב מייקל אייגן (Eigen) במאמרו "מחוז האמונה אצל ויניקוט, לאקאן וביון" (אייגן, 2013) כי "גרעין החוויה המעברית קשור בהתאמה מהותית בין היצירתיות של התינוק לבין העולם. זוהי התאמה הנחווית ונלקחת כמובנת מאליה, אמונה שהתינוק חי מתוכה, מבלי לפקפק יתר על המידה בבסיסה" (שם, עמ' 36).

רגעי ביטחון, שקט ושלווה אלו הם חוויית "היות" טהורה הקודמת לכל הבנה. רגעים אלה יהו את בסיס הרגשת האהבה וה"היות" נאהב. מתחושות אלו, המבוססות על טיפול מסודר, תיבנה אהבת אמת ויתהווה יסוד לאמונת האמת. מהם, כאמור, אמור לנבוט ערך האלוהות, שלימים יתפתח למושג של אמונה באלוהים. אמונה זו, שהיא פנימית, אישית ופרטית, ויניקוט מכנה "אמונה ב-". לדברי קולקר (קולקר, 2014) מדובר באמונה איך-סופית, חסרת צורה ותוכן; אמונה הכרוכה ברגש מוסרי עמוק קדם-מילולי או א-מילולי.

ויניקוט מצביע על כך שהאמונה האנושית מצויה בבסיס המוסר. היא מנצה אצל הסובייקט בתחילת חייו, באותם רגעי חסד שקטים וכוליים מבחינת צורה, זמן ומרחב. ה"אמונה ב-" קשורה ומתייחסת הן לצורות שונות של אמונה (אמונה דתית, תרבותית ואחרת) והן לערכי המוסר. האמונה המתהווה אצל הסובייקט הזעיר היא אמונה במהימנות האובייקט, ובמילים אחרות, היא מביאה לידי ביטוי את האפשרות לסמוך על אופן הטיפול בו, לצד הידיעה שעם היעלמות האובייקט הוא יחזור ויופיע: "אנו אנשים מאמינים כי התחלנו את חיינו טוב בזכות מישהו. קיבלנו למשך תקופת זמן תקשורת שקטה שאנו אהובים במוכן שאנו יכולים לסמוך על ההספקה הסביבתית ועל כן להתפתח ולצמוח" הוא כותב (Winnicott, 1968a, p. 147). ויניקוט ממשיך בתיאור בנייה הדרגתית של תחושת האחריות

של הילד, שהיא בבסיסה תחושת אשמה. כאמור, התנאי לכך הוא נוכחות מתמדת ושוררת של האם בזמן שהילד לומד לחיות ולקבל את ההרסנות המהווה חלק מהעולם הפנימי. ההרסנות נעשית חלק מחוויית יחסי האובייקט, שעל בסיסם יוכל הילד להגיע למיזוג טוב בין הרצון להרוס את האובייקט לבין אהבת האובייקט. האובייקט, האם השוררת, מהווה אז סביבת חיים וגם אובייקט לאהבה. היכולת למזג שני היבטים אלה מקפלת בתוכה את התהוות הרגשת החרדה, שהיא בעצם רגש אשמה. האמונה שהופכת ליריעה כי ישנה יכולת לבנות ולתקן תאפשר לפתח יכולת לשאת את החרדה והאשמה הנובעות "מהיסודות ההרסניים המצויים בחוויה היצרנית" (ויניקוט, 1988, עמ' 77).

האפשרות להגיע לאיזון מתרחשת כאמור הודות לסביבה הבטוחה והמהימנה הנוצרת על ידי אהבת האם, המעניקה תחושה עמוקה של מותר ואסור. מקום זה ייפגע בהיעדר האם, אם כי מידת הפגיעה תהיה תלויה במשכה ובהקשרה. עם הזמן נבנית אם פנימית הנותנת תחושה של הישג לכל התפתחות המחזקת ומעשירה את ההתפתחות המוסרית של הילד. כך מתחיל תהליך של ציוויליזציה בנפשו של היצור האנושי. כמובן שעל האובייקטים הקרובים להיות מצוידים בעקרונות מוסריים משלהם, על מנת להנחילם לסובייקט כאשר הדבר יתבקש. כמו כן, על האובייקטים המטפלים לגרום למוסריות חסרת הרחמים להפוך למוסריות אנושית יותר. יש להיזהר מלעודד ציות יתר, הנראה בטעות כצמיחה של האישיות אך עלול לבוא על חשבון דרך חיים אישית.

פחד, נסיגה, ותפקיד האם

במאמר "פחד מהתמוטטות" (ויניקוט, 2009) מדבר ויניקוט על שלוש צורות של שבר ופחד ברובד ה"היות" – פחד ממוות, פחד מריקות ופחד מאי־קיום. שלושת אלה כאחד נדרשים לאם נוכחת ומחזיקה על מנת להתהוות לכדי רגש חי. בהיעדר נוכחות מחזיקה

כזאת עלול ה"היות" שלא להתפתח או להתגלגל ל"אי-היות". במצב של "אי-היות" תיפגע התפתחות העצמי, שעליה מבוססים חיים אנושיים ששזור בהם מוסר. ויניקוט מקדיש תשומת לב רבה להתרחשות בנפש הסובייקט אל מול פגיעה וכשל החזקתי על ידי האובייקט. הוא מתאר סוג של התקיימות מפוצלת שבה חלק מן העצמי מתנתק על מנת לשמור על עצמו חבוי ובלתי ננגע. כאמור, הן ויניקוט והן שטיינר (במושג psychic retreats) מדברים (גם אם במונחים שונים) על התכנסות ונסיגה המאפשרות התרחקות מקשר עם אובייקט (ויניקוט 2009; שטיינר, 2017). שניהם כאחד מצביעים על פנייה מן האובייקט על מנת לשמור על העצמי מחוויות של חודרנות בלתי נסבלת. לצד היבטים חיוביים של הנסיגה (withdrawal), היא מהווה גם אקט מבודד שעלול לפגוע ביכולת העצמי להתפתח. ויניקוט אומר כי "כשם שזקוק התינוק לכך שחוויותו הגופנית תהא חלק מקשר האהבה שלו ושל אמו, כך הוא זקוק לקשר זה גם כמסגרת לפחדיו. פחדים אלה פרימיטיביים בטבעם ומבוססים על חששותיו מפני תגמול אכזרי" (ויניקוט, 1988, עמ' 75).

מסוד חאן, המתייחס גם הוא לפגיעות מבחוץ ולהשפעתן על הנפש, מצביע במאמרו "מושג הטראומה המצטברת" (חאן, 2015ב) על שלבי ההתפתחות בהבנתו של פרויד את מושג הטראומה. עוד בימיו של פרויד התפתח מונח ה"מגן" וחיבורו אל הטראומה (פרויד, 1968). חאן מבקש לדון בתפקיד המגן של האם (חאן, 2015ב). הוא טוען כי "טראומה מצטברת" (cumulative trauma) היא תולדה של כשלים ביכולתה של האם לשמש מגן בכל שנות ההתפתחות של הילד, כלומר מינקות ועד גיל ההתבגרות, ובכל אותם אזורים חוויה שבהם הילד עדיין זקוק לאמו שתהיה לו אני תומך, המסייע לתפקודי האני הבוסריים והלא יציבים שלו, "לפיכך הטראומה המצטברת נובעת מן המתחים ומן הלחצים הנפשיים שחוה התינוק-ילד בשלב שבו האני שלו תלוי באם, שאמורה

לשמש לו מגן ולהיות לו לאני תומך" (שם, עמ' 34). בדברו על אם המשמשת מגן מתכוון חאן לאם שתפקידה קשור לאופן שבו היא מנהלת את סביבתו הדוממת של התינוק, שבה הוא תלוי לרווחתו הכללית. על פי ויניקוט, מה שמניע את האם לתפקד כמגן הוא המושקעות האימהית הראשונית (primary maternal preoccupation) (ויניקוט, 2009א). הרחף הממריץ אותה, לדעתו, הוא ההשקעה הליבידינלית בתינוק, התלוי בה לצורך הישרדותו. הן ויניקוט והן חאן טוענים כי כשלים אלה אינם הופכים טראומטיים בשל מקרה אחד ויחיד אלא מדובר בהצטברות כשלים לאורך זמן. השפעת הכשלים, גם אם היא שקטה וחסרה עדות חיצונית המצביעה על טראומה, עלולה להפוך עם הצטברותם והקצנתם לעיוות בהתפתחות.

טראומה מצטברת והכישלון האימהי

מהם, אם כן, המקרים שבהם נכשלת האם ואינה מצליחה למלא את תפקידה ולשמש מגן? מדובר במקרים שבהם קיימת פריצה עודפת של פסיכרפתולוגיה לתוך מערכת היחסים של האובייקט, האם, עם הסובייקט, הילד. למשל, במקרים של פרידה ואובדן מהאובייקט או במקרים שבהם יש רגישות מולדת, או נכות פיזית של הסובייקט, שהאובייקט אינו מסוגל להכיל. אי־התאמה נשנית בין האובייקט לבין צורכי הסובייקט עלולה, אם כך, להוביל לטראומה מצטברת. תגובות הסובייקט לכך מכוננות תהליך של יחסי גומלין עם השלכות שונות. למרות חולשתו עומדים לרשות הסובייקט חוסנו הנפשי ופוטנציאלים של כוח התמודדות המאפשרים להשלכות הרבות של הטראומה המצטברת להיות מושקקות, לתרום ולחזק את התפתחותו כך שיתפקד באופן הנראה רגיל ומקובל. אך לטענת חאן, אחד מהיבטי הטראומה המצטברת נובע מן העובדה שהיא פועלת ונרקמת בדממה במהלך הילדות. מערכת היחסים בין האובייקט לסובייקט, הנראית לכאורה קרובה, מבוססת למעשה על

שיתוף וערבוך יתר (collusion). בגיל ההתבגרות נעשה הסובייקט מודע לברית המעורבבת והמערכבת עם האם ועלול להגיב בדחייה דרמטית של האובייקט. דבר זה עשוי להוביל לסיבוכים בקשר כמו גם לדחיית קשרי העבר עם האובייקט ואף "לקריסת האישיית המתפתחת לתוך מצב של שיתוק ושל עקרות או להחלמה קצרת מועד ומאגית שמביאה לבידוד אומניפוטנטי או להשתוקקות עזה לאידיאלים חדשים, לאובייקטים חדשים ולהשקעות-אני חדשות" (חאן, 2015ב, עמ' 45).

מושג הטראומה המצטברת מתייחס, אם כך, לאירועים פסיכו-פיזיים שמתרחשים בשלב הקדם-לשוני של מערכת היחסים בין האובייקט המשמעותי הראשוני לבין הסובייקט. הטראומה המצטברת מקשרת בין אירועים בשלב מוקדם זה לבין מה שמביא מאוחר יותר למערכת יחסים מופרעת בין הסובייקט לאובייקט, או להטיה בהתפתחות האני ובהתפתחות הפסיכו-סקסואלית (Khan, 1979a, 1979b).

דוגמה להשפעת הטראומה המצטברת ולזיקתה לרוע ניתן לראות אצל ק', מטופלת מזה 15 שנה העובדת במקצוע טיפולי. התלונה בעת הפנייה הייתה הרגשה קשה, המלווה בחרדות, מצבי דיכאון ומחשבות לא נעימות על "אי מציאת מקומה בעולם". ניתן לראות את שיחת הטלפון הראשונה איתה כמייצגת חלק מן התכנים העולים בטיפול, את האופן הסוער שבו מתנהל הטיפול ואת המוטיב המרכזי של הבעייתיות. בטלפון, בקול חלש מאוד, שאינו נשמע כמעט ועל כן מצריך ממני מאמץ רב, ביקשה לבוא לטיפול. נאלצתי לדחות את פנייתה מפאת חוסר זמינות. כששמעה זאת הגיבה בזעם מהול בייאוש וצעקה "איזה מן דבר זה שלכולכם אין מקום, מה אני אמורה לעשות?". אני מבינה שאינני הראשונה שהיא פונה אליה. לנוכח התפרצות הזעם והצרחות מתעוררת בי התנגדות ורצון להימנע, להיאלם ולהיעלם. אני מניחה שבמצב אחר הייתי פשוט מנתקת את הטלפון. משחו בזעקה של האישה הזאת לפת אותי.

כשהשתרר שקט אמרתי לה שאני מבינה שהתאכזבה מכך שקיבלה שוב תשובה שדוחה את הפנייה שלה. שמעתי אותה בוכה, והיא אמרה "אני מאד מתנצלת על שהתפרצתי". קבעתי איתה פגישה במועד קרוב. מאז אנחנו יחד.

בסיפורי ההורים על לידתה וילדותה המוקדמת מתוארת ק' כתינוקת שנולדה יפה מאוד ונראה שהייתה משאת נפשם של הוריה. עד מהרה התגלתה כילדה סוערת ושונה ועל כן חשה עצמה כבלתי מוכרת, זרה. מאז שהיא זוכרת את עצמה היא חשה דחוויה ומאכזבת. ק' ניסתה לשווא, לאורך כל חייה, לתקן ולהוכיח את עצמה ולשנות את דעת הסביבה עליה. בתחילת גיל ההתבגרות נהרג אחיה הבכור בפגיעו בטיחונו. אבל כבד נפל על המשפחה, ובו לא היה לה מקום ולא הייתה התייחסות אליה, הן מצד הרשויות והן מצד ההורים והמשפחה. ההתעלמות המוחלטת ממנה ומכך שאיבדה אח חיזקה את תחושת הזרות, האחרות, האחריות והאשמה על מות אחיה. יחס זה נמשך שנים רבות. ק' חסרה כתובת לשתף בתחושותיה. היא נותרה לכד, לאורך שנים רבות, חשה דחוויה, אשמה ומורדת, ללא הכרה באבל שלה, לא מבחוחין ולא מתוכה. האסון והטראומה הנמשכת, יחד עם ההתייחסות המכחישה, הפכו ל"טראומה מצטברת" במילותיו של חאן. חייה של ק' מאופיינים באירועים אמיתיים שבהם היא מתחילה כהבטחה גדולה ומתגלה כהבטחה בלתי ממומשת. בטיפול אנו עדות לכך שהיא מביימת מצבים הגוררים דחייה, ניכור והפיכתה למיותרת ומואשמת. ביצועיה והצלחותיה אינם מקבלים הכרה, וכך אין קושי לייתר אותה ולוותר עליה. על כך היא מגיבה בעלבון צורב ובאישוש הידיעה שאין לה משמעות בעולם והיא מיותרת. על מנת להגן על עצמה היא מפתחת חומה, או יותר נכון קיר זכוכית, בינה לבין העולם האנושי. על פי רוב היא "ליד", אינה בתוך האירוע, "מתבוננת על עצמה ועל המגעים שלה עם אנשים מלמעלה, מבחוחין". מחשבות אלה, הפוקדות אותה באופן קבוע, הן בעלות אופי טורדני ומציפות בחרדה מלווה בדכדוך.

הטיפול מהווה עבורה מקום שאליו, באופן חלקי, היא יכולה להביא את עצמה. היות שהיא כה פגועה מן האפשרות להיראות ולזכות בהתייחסות, והיות שהפחד שלה להתמוטט משתחזר לאורך חייה, היא מתמסרת באופן מאוד חלקי ונותנת את ההרגשה שעל הדברים האמיתיים, העמוקים, אינה מדברת. בהתייחסות ובהתמקמות העקשנית שלי, באי-הווייתור עליה, באמונה שהיא יכולה ובעלת משמעות, ובכך שאינני מתפתה ש"לא למצוא אותה" כמו בסוג הנייעות השלישי על פי ויניקוט, מתחילה להיבנות קביעות. היא מתמקמת ביציבות יחסית במשפחה שלה, מול בעלה וילדיה. מארגנת למרות החרדות טיולים ומסעות משותפים. מתמידה בעבודה והופכת להיות דמות משמעותית עבור מטופליה ועבור אנשי הצוות שעימם היא עובדת. ק' מתחילה ללמוד ומעמיקה את המקצועיות שלה. למרות התרחשויות והתקדמויות מרגשות אלו, מדי כמה שבועות עולה וחוזרת בטיפול ההרגשה של חוסר משמעות והיפגעות ממי שמתעלם מקיומה. כך צפה המשאלה "לא להיות, לוותר על לחיות".

כוחה של הטראומה המצטברת בהתקיימותה העקשנית, בדומה לכפיית החזרה. הטראומה המצטברת מוכיחה שוב את זמניותו ושבריריותו של מיכל בכלל ושל המיכל הטיפולי בפרט. בחייה של ק' הטראומה המצטברת מטילה צל כבד על חייה כמו גם על התנהלותה בטיפול. הטראומה המצטברת היא האלמנט היציב, הקבוע והרצוף בחייה של ק'. כך, אנו עדים שוב ושוב לכיום של מצבים שבהם היא מביאה את האחרים לוותר ולייתר אותה, להפוך עצמה לחסרת ערך וחסרת משמעות ולהתמלא בסבל וכאב כה גדולים עד שהיא מוחקת את כל המשמעותי בחייה ובוחרת להיעלם ולמות.

בדוגמה זו אנו עדים לרוע הבא לידי ביטוי פנימה, כמזוכים. רוע זה פוגע בפרט בצורה של מחשבות טורדניות מאיימות המעוררות תחושת אשמה כבדה, שנאה מאכלת ופוגענות עצמית.

הרוע מופנה גם החוצה, בצורה של סדיזם של ק' כלפי בעלה וכלפי ילדיה, שברגעים אלו היא מוכנה לוותר עליהם, מצטערת על שהביאה אותם לעולם ולעולמה, ומייחלת למותם. היא מאבדת את יכולתה לראות בהם סובייקטים שיש להם מרכז נפשי ייחודי להם, והם הופכים לאובייקטים של הסבל והסדיזם שלה. בחוסר רגישות היא נותנת להם לחוש שהם מיותרים, אינם משמעותיים לה ואינם שייכים אליה. היא מאמלת אותם ובכך גורמת להם מבוכה וסבל רב.

חאן רואה את מצבי השתיקה בטיפול כמבטאים את הטראומה המצטברת והשלכותיה כפי שאלה באים לידי ביטוי בשלבי חיים מאוחרים. את השליליות, האפתיה וחוסר המעש הוא מבין על פי רוב – בדומה לוויניקוט – כקריאה לעזרה וכביטוי לנטייה אנטי-חברתית. לדידו, סובייקט יכול להחביא את עצמו בתוך סימפטומים, להעלים את עצמו או להיעדר לתוך סוד. הסוד מעניק מבחינתו מרחב פוטנציאלי שבו ההיעדר ממשיך להתקיים בחיות מושהית. הוא מוצא דמיון בין נטייה אנטי-חברתית לבין הסוד, שכן שניהם נושאים את התקווה שיום אחד הסובייקט יוכל להגיח מהם. רק כאשר ימצא הסובייקט הוא יהפוך לאדם שלם החולק את חייו עם אחרים.

עבור חאן, יצירת הסוד מכוננת פער בנפש הסובייקט, הממסך סוד זה באמצעות אירועים שונים ומשונים, חוץ-נפשיים ותוך-נפשיים כאחד. ויניקוט במאמר "עיוות האני במונחים של עצמי אמיתי, עצמי כוזב" (ויניקוט, 12009), שטיינר במאמר "השבת חלקים מהעצמי שאבדו בהזדהות השלכתית: תפקיד האבל" (שטיינר, 2017ג), וחאן במאמר "גילוי והתהוות העצמי" (חאן, 2015ז) – בכל אלה מתייחסים הכותבים בדרכם לעצמי הנאלץ בתנאים מסוימים להגן ולשמור על עצמו מפני מפגשים פוגעניים עם המציאות החיצונית. נחזור כעת לעיסוק של ויניקוט בכשל של הסביבה המחזיקה הטובה דיה וביכולתה למתן את המפגש הקשה של הסובייקט

עם סביבתו. ויניקוט מתאר את הסערה המתחוללת אצל התינוק, המבטא בדרכים קוליות וגופניות רעיונות תוקפניים והרסניים היכולים להיות ממותנים על ידי אובייקטים רגישים ומכילים. פחדיו הגוברים ממותנים בעזרת תפקידם המגונן של האם והאב. עם הזמן יזהה הסובייקט את האם, האב והאחרים כיצורים אנושיים. עולם של מעשי תגמול בעלי גוון מאגי ישתנה לעולם של אובייקט אמפתי המבין לליבו של הסובייקט ומגיב לרחפיו, אך באותנטיות שלו גם מעביר תחושה של פוטנציאל לפגיעות ולרוגז. לכך מתווספת יכולת האובייקט להבחין בין הרס ממשי לבין הרצון להרוס, שהוא למעשה ביטוי לאהבה וריגוש. הסובייקט צובר חוויות טובות ומשייכן לעצמו. יש לחזור ולומר שאחדות האם-תינוק היא המקור שממנו בוקעת האמונה, ודרכה בוקע הטבע האנושי, המקפל בתוכו את רגש המוסר האישי. על כך כותב ויניקוט כי הסובייקט "פיתח בתוכו דרך תהליך התפתחות טבעי את הדבר הזה, שכאשר ממקמים אותו גבוה בשמים הוא מכונה אלוהים" (ויניקוט, 2014, עמ' 78). אידיאות של טוב ורע מגולמות ברגש מוסרי אישי ועמוק. לשיטתו של ויניקוט, בניגוד לתפיסה שאלוהים ברא את האדם, האדם הוא זה שברא את האלוהים בצלמו ובדמותו. בריאת האלוהים מדומה לבריאתו של האובייקט, שנמצא שם על מנת להיברא. על מנת שיתווה המוסר, הטוב ורעיון האלוהות, נדרשת סביבה טובה דיה; סביבה טובה דיה היא זו שהתינוק יכול לעמוד בנגיפותיה.

אימה ופיצול

במאמר "מרחב ומקום, מסה על הלא מודע התיאולוגי-פוליטי" מעלה חביבה פדיה (פדיה, 2011) את שאלת הסובייקט המלווה באימה: "האם האם תבוא? האם האם תתמהמה?" (שם, עמ' 123). בסביבה טובה דיה ישוב האובייקט בתוך פרק הזמן שיש ביכולתו של הסובייקט לשאת. האובייקט ירגיע את הסובייקט כך שחויית היותו תימשך והוא יוכל לשוב אל עצמו ואל מצב האי-אינטגרציה,

שהיא מצב ראשוני הקודם לכל סדר, שונה בתכלית השינוי ממצב של כאוס. כפי שכותבת קולקר (קולקר, 2014), "ובדיוק משם, בכוח הצמיחה שהיא שלו ובעצמת היענותה של אמו, הוא ישוב ויחיה את מלואו, ירגיש את רגשותיו, יחשוב את מחשבותיו, ידמיין, ייצור ויחלום. האמונה שהיא טבע ברייתו, שהיא רגש המוסר הראשוני שלו – לא שוכרה" (שם, עמ' 28). אך במקרה שהסביבה לא תהיה טובה דיה תטולטל אמונתו של התינוק ואמונו ייפגע. לעיתים, כשהתופעה תחזור ותישנה, ייצרב בנפש כשל שיוכל לסדוק את האמונה ולגרום לפיצול בעצמי. אותה "אמונה ב-", שעליה דובר רבות קודם, המחוברת כאמור לרובד ההיות, תוסתר או תאבד. אמונה אחרת הקשורה לרובד ה"עשות" עשויה לשרוד ואף להתפתח ולהתעצם עד שתהפוך להחזקה עצמית בהחליפה את ההווייה הטבעית. על פי קולקר, זהו סדק האמונה. התרחשות זו קורית בעקבות שבר בתחושת ההיות שדרכו חודר תהוה אל תוך הנפש.

ויניקוט מזהה שני אופנים למצב זה – האחד מכונה מצב של דיס-אינטגרציה, שבו כל האישיות עטופה בתוהו, האחר הוא מצב של התמוטטות ובו התוהו עטוף, חבוי ושמור, מה שמאפשר להיכטי נפש אחרים להישאר כמעט לא נגועים. כאשר התוהו אינו רב מדי יתכונן מצב הגנתי פיצולי, כלומר העצמי יתפצל לעצמי אמיתי⁴² ולעצמי כוזב.⁴³ הפיצול שווניקוט מדבר עליו קורה בממד ה"היות"

42. העצמי האמיתי, כנרעין העצמי, חופף כמעט לעצם ההווייה, ובמילותיו של ויניקוט: "כל מעשהו אינו אלא לקבץ את פרטיה של חווית החיות" (ויניקוט, 2009, עמ' 210). "הוא בא מהחיות של רקמות הגוף ומפעולת תפקודי הגוף, כולל פעולת הלב והנשימה" (שם, שם). עוד אומר ויניקוט: "בשלב מוקדם ביותר העצמי האמיתי הוא המצב התיאורטי שממנו באים המחווה הספונטנית והרעיון האישי. המחווה הספונטנית היא העצמי האמיתי בפעולה. רק העצמי האמיתי יכול להיות יצירתי, ורק העצמי האמיתי יכול להרגיש ממש" (שם, עמ' 209).

43. קיומו של העצמי הכוזב מוביל להרגשה של חוסר ממשות או לתחושה של

עוד קודם שה"עשות" נהיה ממד של ממש. לשיטתו מדובר בפיצול בין יחידת הגוף-נפש, שהיא העצמי האמיתי, לבין הדעת (mind), שהיא העצמי הכוזב או נכון יותר מקום קינונו של העצמי הכוזב. מהלך הפיצול מתבטא בנתק בין הדעת ותפקודיה לבין הקיום הפסיכו-סומטי עד כדי כך שהדעת יכולה להפוך לפני הנפש כולה. במבוא לספר חסד ועבריינות מציעה קולקר (קולקר אצל ויניקוט, 2014) פיצול ייחודי של העצמי לאורך מרחב האמונה. גם פיצול זה מתרחש בממד ה"היות" טרם כינון ה"עשות". למעשה, נוצרים שני סוגי אמונה מפוצלים זה מזה: האחד הוא "האמונה ב-", השזורה בגרעין העצמי האמיתי שהוא חבוי ומוסתר, והאחר הוא אמונה מאוחרת שתופסת את מקומו של העצמי הכוזב. כך, דבר שתחילתו בכשל ההחזקה ובסדק הנפשי שהוא מחולל – המשכו בחיפוש אחר מקום שבו יוחזק וייאסף – וסופו בדבקות באמונה מן הסוג המאוחר, יוצר רצף של מצבים. במקרים קיצוניים עלולה גם האמונה, כמו הדעת, להפוך לדבר כשלעצמו. כשהיכולת להאמין מוסתרת והאדיקות באמונה מסוימת מועצמת, מרחב הביניים של האמונה עלול להיות מופקע. במאמר "אובייקטים של מעבר ותופעות מעבר" מתאר ויניקוט מרחב יקר-ערך זה כמרחב "שאינן מציגים לו אתגר ביחס לשייכותו למציאות פנימית או חיצונית משותפת [ואשר] מהווה את החלק הארי מחוויית התינוק וכל החיים נשמר תחום זה בחוויה העזה השייכת לאומנויות, לדת ולחיים עתירי דמיון, וכן לעבודה מדעית יוצרת" (ויניקוט, 1995א, עמ' 47).

אייגן מבין את האמונה באופן דומה לוויניקוט, אך מייחס את

חוסר תוחלת. בהצליחו בתפקודו הוא מסתיר את העצמי האמיתי, ונכון יותר לומר שהוא מסתיר את המציאות הפנימית, או מוצא דרך לאפשר לעצמי האמיתי להתחיל לחיות. העצמי הכוזב מחובר לרובר העשות, ובהתאם לדרגותיו הוא בא לידי ביטוי במנגנוני הגנה שונים ויש לו אופי מרצה, גותבתי ובכך חסר ספונטניות ומבוסס על פי רוב על כניעה.

כינונה לשלב מאוחר יותר בהתפתחות האנושית, הווה אומר לשלב החוויה המעברית. במאמרו "מחוז האמונה אצל ויניקוט, לאקאן וביון" (אייגן, 2013) הוא כותב כי מחוז האמונה אצל ויניקוט "בא לידי ביטוי בתארו את החווייתיות המעברית (transitional experiencng) (1953), ופיתוחו נמשך בעבודתו המאוחרת יותר על השימוש באובייקט (1969)" (שם, עמ' 33).

בתחילה, אומר אייגן, חי התינוק באמצעות אמונה קודמת לכל הבנה ברורה של הבדלים בין עצמי לבין זולת. עמדה זו שונה מן ההיבט ההשלכתי-הפנמתי שעליו מדברת קליין, ובו מעורבים תהליכי פיצול והסתרה התוחמים את העצמי וחוסמים אפשרות של אמונה. אייגן מעוניין להראות "כיצד האמונה מתפתחת מן החווייתיות המעברית באמצעות השימוש באובייקט, במידה מסוימת על ידי התעלות אל מעבר (או מעבר מתחת) למכשולים ולמחסומים הפנמתיים-השלכתיים" (שם, עמ' 34). במרחב האמונה מתקיים רצף אפשרויות שאותן ואת השלכותיהן נתאר להלן.

טווח אפשרויות הקצה שעל הרצף מאפשר לראות ולהכיר בהשלכות שיש להחזקה סביבתית שאינה טובה דיה ולהשפעות שלה על נפש האדם, חירותו ובחירותיו. בקצה הנוגע לפיצול ההופך את האמונה לדבר כשלעצמו נמצא את האדם שידרוש מן העולם להכיר באובייקטיביות של העולם הסובייקטיבי שלו. דרישה זו, שיכולה להישמע תקיפה ומטיפה, חושפת למעשה את הסדק באמונתו. הכאב המלווה סדק זה יקשה עליו ליהנות מן ההשקות הנוצרות בתחומי הביניים של אנשים שונים, שיכולים להיות מצרף מהנה ויצירתי הנשען על בסיס של חוויית אשליה משותפת בתחום האמנות, הדת או הפילוסופיה. בהמשך על הרצף נוכל למצוא את האדם המבקש להשיב או להשיג לעצמו החזקה כלשהי בכל מחיר. חיפוש אחר החזקה יכול להיות פיתוי שאינו מרוסן להשתייך לכת, לסגוד למנהיג רוחני כריזמטי כוזב, באופן שיגרום לנכונות שלו ליותר על עצמו ולאבד חופש וזהות. זהו ויתור כבד המעיד על

כאב אובדן ההחזקה והניסיון הנואש להשיב לעצמו את ההחזקה במחיר של כבילה באדיקות ואמונה קיצוניות והשתייכות כיתתית, המובילות כל אחת בדרכה לפגיעה בייחודיות וביצירתיות האישית. מצבים קיצוניים של אובדן הנפש הלכודה בתוך איווי להשתייכות ולהחזקה עלולים להוביל להדבקה וסיפוח של ערכים מעוותים ובעלי פוטנציאל לרוע. בקצה הקיצוני של הרצף נמצא את זה הדבק באמונתו, הנראית לכאורה ראויה, ערכית ומרשימה. בפיצולו המיוחד הקרוי דיסוציאציה יהיה אדם זה מוסרי, בעל ערכים נעלים והתנהגות מהוגנת, אך בזמנים ובמצבים אחרים אל מול קהל אחר ילבש צורה שונה, לעיתים אפילו הפוכה, וינהג באדישות, בהתעלמות ובאטימות לב. האחר יחווה אותו כרשע וערל לב. מתוך אטימות, אדישות וניכור שיובילו לאי־ראיית האחר כבן אנוש, הופכת התנהגותו למעוללת ומבטאת רוע. קולקר כותבת כי אותו סדק שנוצר במרחב "האמונה ב-" פיצל את העצמי וגרם להסתרת העצמי האמיתי וקבע את העצמי הכוזב באמונה מסוימת. סדק זה "עלול להמשיך ולהוליך את הנפש אל אובדן היותה" (קולקר אצל ויניקוט, 2014, עמ' 31-32).

מתוך שבר לב זה עלולים לבקוע מקורות הרוע. מאותו מקום שבו חושף ויניקוט – לדעת קולקר – כיצד "מתפצל האדם מהווייתו, נתלש מטבע ברייתו וזונח את מוסר לבו" (שם, עמ' 31), אוסיף מחשבה שלי על מה שמאפשר למופע רוע כזה להתקיים. במהלך המפצל המלווה באדישות ואטימות גלומה גם האפשרות, כתוצאה מן הפיצול והעיוות, להפשיט את האחר מטבע אנושיותו על ידי ביטול היותו בן אנוש: סובייקט חווה, מרגיש, רגיש ופגיע. מצב זה יאפשר לפגוע מבלי לחוש ייסורים, אשמה ואחריות, משל אין מדובר בכך אנוש עם רקמה גופנית ורגשית חיה אלא בגוף מרוקן, קליפה חסרת רגשות ורגישות. בהקשר זה כותב כריסטופר בולאס כי "רצח עם הוא הפשע המובהק של המאה העשרים, והוא מודגם בידי הרוצח הסדרתי, ישות הטבועה ברצח המוני, המשגרת

את קורבנותיה במהירות, הופכת את האנושי ללא-אנושי ומייצרת מיתות נטולות משמעות המכתימות את המושגים של חיים ומוות" (בולאס, 2015ב, עמ' 258).

המצפון הבלתי מוסרי

על פי אייגן, מבחינת ביון, מה שאינרדבר שקיים, כגון גישה מרושעת, עשוי להיות התוצאה של עבודה שנעשתה על ידי שאינרדבר הנמצא מחוץ לקיום. שאינרדבר שקיים עשוי לתפקד כבית עבור שאינרדבר שאינו קיים. ביון מציג מצפון בלתי מוסרי כדוגמה לשאינרדבר שקיים אשר עשוי לשכן שאינרדבר שאינו קיים.

[...] הכוח שאינו קיים פולש לתוך הקיום על מנת להתרבות ולספח את כולו ולהפוך אותו לחסר קיום. במקרה כזה של "השתלטות דיבוק", מטרת הדמות היא לחסל את הקיום. זה קורה כדבר שבשגרה כאשר היווצרות הדמות נוקשה מידי ועוצרת את החיות [...] האמרה הישנה, לפיה לפסיכופת (סוציופת) אין שום מצפון, היא מטעה בעליל לאור תובנותיו של ביון. הבעיה היא שיש לו יותר מדי מסוג לא נכון של מצפון: מצפון בלתי מוסרי. סוג ממאיר של היווצרות (התעוותות) של סופר אגו בא במקום התפתחות של אגו. הפסיכופת מונע על ידי ציוויים בלתי מוסריים וצדקנות אוטיסטית. הוא מרגיש שנגרם לו עוול וכוונתו לתקן את המעוות. העולם חייב לו משהו טוב יותר, את מה שמגיע לו באופן מוצדק. הוא מגיב במחאה כנגד חוסר הצדק שבחיים ולוקח את העניינים לידיו כדי לספק את הדרוש לתיקון: ניצחוננו שלו. [...] הסופר-אגו שלו לוחש לגביהם [...] "זה צודק לחלוטין". [...] הם משתמשים בקיום כדי להזין את חוסר הקיום, במקום להפך [...] אם חוסר הקיום מקנא בקיום, הוא לא יכול להיות מסופק על ידי הקיום. הקיום נשאר ה"אחר", זר ומתגרה. עבור ביון המונח "השתלטות דיבוק" היא מילת באז (Buzzword). לאורך כל עבודתו הוא מתייחס אליה כאל חלק מגישה שתלטנית החוסמת

את זרימת החיים, כאן היא קשורה לנחישות צרת-עין – המצפון הבלתי מוסרי, הדמות שנחנקת על ידי רצון שאינו מרפה (אייגן, 2010, עמ' 125).

אייגן מצביע על "ידיעת הכול" (omnisense) כנושא נוסף הרלוונטי למושג הרוע. מושג זה מתייחס לכוח מנטלי טהור, שבו הרוח מתגברת על הרוח, בשונה מן האומניפוטנטיות שבה הרוח מתגברת על החומר. לדבריו, ידיעת הכול מייצגת סכנה גדולה יותר עבור המין האנושי; היא חוסמת חוסר ודאות, ובמונחים קליניים רוצחת את החוויה: "האדם משתמש באמיתות שהוא מגלה כדי לעזור את עצמו מפני אמיתות אחרות. מה שנוצר הוא סוג של צפידת מוות נפשית. האדם גוזר את מידות החוויה כך שתתאים לדעות המוקדמות שלו, במקום לסבול את התהפוכות הכרוכות בטבילה במים חיים. האדם נמנע ברצון מלהתמודד כראוי עם תחושה שהוא מעמיד פנים שהוא יודע יותר ממה שהוא יודע לטובת הנוחות שבשליטה על סובייקטיביות לא מאורגנת ומבלבלת (אייגן, 2010, עמ' 167). התחושה המנחה היא של להיות צודק, והיא עלולה להיות התחליף לחיים אמיתיים. ההרגשה של מאבק הישרדות מתנגשת עם היושרה הנובעת מתודעה שהפכה מודעת לעצמה. ייתכן כי המנגנון שפותח על מנת להתמודד עם סוגיות הישרדות אינו מותאם להתמודדות עם סוגיות של יושרה, של אמת רגשית. אפשר שהדבר יוביל לרצון ליצור ולפתח משאבים מותאמים יותר. המפגש עם חוסר המשאבים יכול לעורר שנאה שעלולה לחבל בצמיחת משאבים מתאימים.

עקרון הצדק העומד מעל הכול, המחובר להרגשה שיש להיות מפוצה על החסר והעוול, יכול, אם כן, להוביל למצפון בלתי מוסרי. מאפייניו של זה כוללים העמדת פנים של ידיעת הכול, הרבה מעבר לידיעה האמיתית, וכן שימוש לרעה בידיעת הכול כדי להשיג יתרון על פני אחרים, על פני החיים ועל פני החוסר. מדובר בהתנפחות ללא שליטה, הנובעת מהצורך להיות צודק, שהיא רצף

הרסני שסופו בניצחון כוח מחסל-כול. זהו ניסיון להעלים תחושות רעות באמצעות הרגעה בעזרת תחושות טובות, במחיר של טשטוש המורכבות הנפשית והצרת השרדה הנפשי.

סיכום

ההתפתחות המוסרית על פי ויניקוט

ניתן לסכם ולומר שוויניקוט אוסף את הבנותיו בניסיון להתחקות אחר התפתחות יכולת בן האנוש להתחנך מבחינה מוסרית. לטענתו הדבר תלוי ביכולת הילד לפתח את מה שהוא מכנה "אמונה ב-". הוא מתריע כאמור מפני לימוד ערכים בכלל, וערכי מוסר בפרט, באמצעות כוח. תחת זאת הוא מציע הספקה נאותה של תנאים סביבתיים המאפשרים התפתחות אידיאות של טוב ורע, אמון ו"אמונה ב-", מתוך תהליכים פנימיים של היחיד בהתאמה לתנאי בשלותו, שאותם הוא מציע לכנות "אבולוציה של אני-עליון אישי". כשלא הושגה רמת התפתחות ראויה של "אמונה ב-", החינוך למוסריות ייחווה כמושתל מבחוץ, לא שייך במלואו לסובייקט, ובשל כך עלול לגרום לפגיעה חמורה ביצירתיות האישית שלו. ויניקוט עוסק באידיאות הקשורות למיסוד החינוך למוסר. הוא מבחין בין אנשים שלא הגיעו בהתפתחות הרגשית לשלב של "להאמין ב-", שהוא הכרחי להשגת מוסריות מהותית המערבת את האישיות כולה. התפתחות זו באישיות מחייבת בסיס של קיום גופני של הסובייקט (התינוק) ביחד עם נטיותיו המורשות הכוללות את דחפי ההבשלה לקידום ההתפתחות. עם ההתפתחות והגדילה מתכוננת מציאות נפשית ייחודית ומתבססת תחושה של גיבוש לכדי יחידה המאפשרת את הרגשת ה"הנני" ואת ההתייצבות מול העולם שעומו יש לפרט יחסי אובייקט המושתתים על חיים יצריים. על מנת שכל זה אכן יתרחש חייבת להיות הספקה סביבתית טובה דיה. סביבה אימהית זו מספקת בהתחלה דרגה גבוהה

מאוד של התאמה, בהתאם לצורכי התינוק, ומאופיינת בתקשורת עדינה עוד קודם התקשורת המילולית. על תקשורת זו להיות ספוגה באהבה שבאה לידי ביטוי בטיפול המעשי. מתפתח מאגר של חוויות וזיכרונות אישיים שהם הבסיס לכינון מציאות נפשית פנימית. ויניקוט מניח כי בסביבה טובה דיה, אהבת ומותאמת, ייווצרו מרכיבי תחושה של ערכים, של טוב ורע, של נכון ולא נכון, המותאמים להתפתחותו של הסובייקט. מן החוץ, מן הסביבה, יובאו פנימה לנפש ערכים, אך באופן כל כך מותאם לסובייקט עד שבשלביו חיייו הראשונים לא יחוש זאת כבא מבחוץ אלא כבא מתוכו, בהיותו בתחושה אומניפוטנטית המאפשרת חוויה של אי־נפרדות מן האובייקט: "שכן בעוד התינוק גדל באופן כזה מבשיל השלב, עבור אלה המעורבים בטיפול בתינוק ובילד, להשאיר פזורים בשטח לא רק חפצים (כגון ליצנים, דובים, בובות או רכבות) אלא גם קודים מוסריים. קודים מוסריים אלה נמסרים בדרכים עדינות באמצעות ביטויים של קבלה או באמצעות איומים של הסגת האהבה" (ויניקוט, 2014, עמ' 84).

ויניקוט ער לכלכול האפשרי בין אהבה לחינוך, ורואה את האהבה כבאה לידי ביטוי בטוטליות הטיפול בתינוק, המאפשרת את קיומם של תהליכי הבשלה מתוך התאמה מיטיבה. החינוך, לעומתה, מתבטא בהחלת ערכי ההורים או המציאות ללא התחשבות במידת הצמיחה וההבשלה הפנימיות של הילד. במקרה כזה יודבקו ויושתלו בסובייקט המוסר והאמונה, והחינוך למוסר ייחווה כבא מבחוץ, כתותב, המתעלם מתנאי ההבשלה של הילד ובשל כך עלול להיחווה מאשים ומוסרני. עם הגדילה וההתפתחות במצב של מותאמות ואהבה יוטמעו גם כשלים מותאמים הקשורים למפגש המתרחב עם המציאות שתשמש תשתית לכינון הזהות האישית עם השגת הנפרדות. מבחינת הסובייקט (התינוק), הטיפול הטוב דיו הינו המצע לבניית אמונה במהימנות, המובילה להתפתחות מוסרית אינטגרטיבית.

ויניקוט מצביע על כך שהתוכן האישי של הסובייקט, התינוק, בנוי כמובן ממה שהוא מביא עימו ביולוגית, מה שמתפתח אצלו באופן עצמאי ומה שמיובא ומוכנס מבחוץ. בשלבים מוקדמים של חייו ולעיתים אף בשלבים מתקדמים בחייו יאמץ הסובייקט מבלי דעת את מה שמונח מוכן לאימוץ בחוץ. המותאמות של המונח מבחוץ על כשליה תהיה כזו שתאפשר לסובייקט שלא לדעת ולא להיות מודע לכך שהדבר בא מבחוץ, אלא לחוות את הדברים כחוויה אישית מתוך עצמו. בקצב שלו ובאופן טבעי ישליל הסובייקט המטופל באהבה לקלוט ולספח מבחוץ מסרים מוסריים מתוך הרגשה של הישג ואמונה בטבע האדם.

על פי עמדה זו, האמונה בטבע האדם מתבססת כתוצאה מחוויות חוזרות ונשנות מן הסביבה האנושית הבוגרת המחזיקה בתוכה את הקוד המוסרי ומאפשרת להפוך לאנושי את שהוא לא אנושי עבור הילד. הרסנות הילד כלפי האובייקט נחווית כמענגת אך מעוררת בו פחדים נקם גולמיים. התייחסות הורית מגנה אך לא נוקמת ונוטרת, כזו המגיבה באופן מדויק לאימפולס ולפנטזיית הילד, מאפשרת להפוך תצורות אני-עליון מבעיתות למשהו אנושי. מהלך זה יוצר מקום למה שוויניקוט מכנה האלוהים האישי בנפש, השייך לאזור של אמון ואמונה ומונח בבסיס העצמי האמיתי.

ויניקוט מתריע מפני האפשרות לבלבול בין ציות לצמיחה, שעלול להוביל לחסך בחוויית החיות ולכוזבות. מה שייראה כסובייקט בעל אמונה המצהיר על עצמו כמוסרי עלול להיות זה שציית על חשבון דרך חיים אישית. זהו שלב קריטי ומסוכן, היות שהוא תלוי באחריות האובייקט להציב את המוסרי ולהימנע מלחשוף את הסובייקט לקוד אתי מעוות. כך, אם מתוך כוונה ודוגנית או מתוך שזה טבעו של אובייקט מסוים, יכול להתעוות הקוד האתי עד כדי הפיכת הסובייקט ליצור אנושי שאינו מוסרי. ניתן לדבר על שתי אפשרויות: בראשונה האפשרויות העומדות בפני הסובייקט לבחירה חושפות אותו למצאי אתי מוגבל ומעוות, בגלל האובייקט

המעוות שעימו גדל. העצמי האמיתי יתהווה במקרה כזה על בסיס הפנמות מעוותות מבלי שתהיה מודעות לכך. בהתאמה, לא תהיה לסובייקט זה גישה למכלול קודים אתיים שיאפשרו לו חיים חברתיים נאותים, והוא ימצא עצמו בשולי החברה מבחינת התנהגות מוסרית וחברתית. האפשרות השנייה, אשר עשויה להתאים עוד יותר להגדרת הרוע, קשורה לכך שהאובייקט, האם-סביבה ואחר כך האם-אובייקט משתילים בסובייקט קודים אתיים מעוותים ומעוולים בכוונה תחילה. הסובייקט יטמיע קודים אלו לתוכו מבלי שיהיה מודע לכך, אך עם מודעות וכוונה מוחלטת של האובייקט לכך. ישנם מצבים שבהם פעולות החדרה אלה נעשות לאחר שהסובייקט התפתח והבשיל אל תוך שלב ה"רחם". פגיעה עד כדי הרס האובייקט הראשוני שהתבסס והתקבע כאובייקט מורכב, על האמביוולנטיות והדואליות שבו, עלולה להוביל להכחדת האובייקט עד שיחדל להתקיים.

דוגמה לכך מצויה באגדת עם בספר והיום איננו כלה (אייטמטוב, 1994). באגדה זו מתרחש הרס של האובייקט האהוב, האם, באמצעות מניפולציה זדונית ומכוונת. כך, על ידי קילוף האנושיות הפך הסובייקט לרוצח האובייקט הטוב שלו. לצערנו, בשנים האחרונות אנו עדים לתופעות מסוג זה המהפכות את המוסר האנושי מתוך כוונות זדון והופכות את הסובייקט כחומר ביד היוצר, האובייקט החיצוני. תופעה זו מתרחשת, למשל, באמצעות מניפולציות הנעשות על ילדים שנחטפים ודוחפות אותם לצאת כנגד האובייקט המקורי שלהם. במהלך זה, הסובייקט מפצל את הדעת, ובתוכה הזיכרון של האובייקט הראשוני המיטיב, מן הרגש, עד כדי כך שהוא מאבד את אלוהיו ואת אמונותיו ואף הורס את האובייקט עד מוות.

המצבים שבהם האובייקט משית את ערכיו, רצונותיו ועיוותיו על הסובייקט בכוונה תחילה ובמודעות מלאה מהדהדים את משנתה של ארנדט בדבר הרוע, שאחד ממאפייניו הוא שליטה מוחלטת על

בן האנוש, דבר המאפשר את שינוי הטבע הבסיסי שלו. לטענתה, המשטר הטוטליטרי הינו סוג של דיקטטורה שבו החברה הופכת להיות שלוחה של המדינה וכלי בידי מנהיגיה. כדי לאפשר מצב זה מציב לעצמו הטוטליטריזם מטרה לארגן את ההמונים ולהפכם לכאלה שירגישו עצמם מיותרים ועודפים. ככאלה ניתן להמירם בכל אחד אחר, משמע, לבטל את ייחודיותם וליצור מצב שבו ניתן יהיה להסתדר בלעדיהם. כך רכשו התנועות הטוטליטריות "שליטה מלאה על האדם בשלמותו" (ארנדט, 2010, עמ' 541). מהלך השתלטותן של התנועות הטוטליטריות כולל שלושה שלבים: חיסול האישיות המשפטית, חיסול האישיות המוסרית וחיסול הייחודיות והספונטניות. המשתנה היחיד המונע מבני האדם להיפך ללא-בני אדם הוא ייחודיותו וזהותו הסינגולרית של היחיד. משלב שלישי זה, שהוא כאמור הרס האינדיבידואליות, קרי חיסול הספונטניות, משתמעת מחיקה מוחלטת של היכולת להפיק משהו מתוך המשאבים העצמיים, עד לכדי איבוד השארית של יצר חיים. הדבר נעשה בדרכים ובשיטות המערערות את ייחודיותה של האישיות ללא דרך חזרה. כך, הנטייה הספונטנית החייתית מפנה מקומה להחרבה שיטתית וקרה להחריד, שנועדה לא רק לפגוע בגוף האדם אלא גם להכחיד את כבוד האדם. איון האינדיבידואליות של האדם, חיסול חרפּעמיותו שעוצבה בכוח הטבע, הרצון, הגורל והסביבה שבה חי וגדל, צמצמו את הספונטניות האנושית, את יכולת הניבוי, הריבוי ואת האינדיבידואליות המקפלת בתוכה את יכולת האדם "להתחיל משהו חדש מתוך משאביו העצמיים" (שם, עמ' 668). החידוש חסר התקדים שהציגה ארנדט היה הניסיון השיטתי להמיר ולשנות את בני האנוש כך שלא ייצגו באופן מובהק את אפיוני החיים האנושיים, כלומר יאבדו אט-אט צלם אנוש.

הביטוי הרווח "אין לו אלוהים" עבור אדם שאינו רואה את האחר, פוגע ועל כן נחווה כמתנהג ברשעות – מתאר את משנתו של ויניקוט. סובייקט כזה, הנחשף לסביבה ראשונית שהציעה לו

במוקדם או במאוחר קודים מוסריים מעולים ופוגעניים, יבנה לעצמו "אלוהים" העלול להוביל אותו לדרך מוסרית לא ישרה ופוגענית, היות שנוצר על בסיס קודים לא ראויים ומעוותים.

כאשר האובייקט המוקדם (האם) שורד את הרסנותו של הסובייקט באופן מתמשך, נבנית תשתית לתחושה של אחריות שבבסיסה תחושת אשמה. ערך ההישרדות של האם משמעותי מאוד על מנת שהסובייקט יסגל את ההרסנות כחלק מאפיוני יחסי האובייקט שלו. מהלך הסתגלותי זה יהיה הבסיס לאינטגרציה של הרעיון להרוס את האובייקט שאותו הוא בעצם אוהב. זהו שלב שבו האם היא גם אם-סביבה וגם אם-אובייקט. יכולתה לשרוד מצב זה לאורך זמן מאפשרת את התפתחות האשמה המעוררת חרדה, היות שרעיון ההרס מתערבב עם תחושת האהבה. כפי שטוענים קליין וויניקוט, בהתפתחות תקינה מובילה החרדה הזו לבנייה מחדש בכלל, ולבנייה של מה שניזוק בפרט, מה שמיטיב את מצב האובייקט האהוב. במצב שבו הישרדות האם חסרה או פגומה נפגעת היכולת לחוש אשמה ואחריות; חרדה גולמית ממלאת את הסובייקט ועלולה לגרום ליחסי אובייקט הנגועים באהבה פגומה. כך, במקרה שהאובייקט שורד ומתפתחת אשמה, אחריות ואינטגרציה, הופך ההרס של מה שאהוב לדחף המוביל לצורך לעבוד ולרכוש כישורים. היכולת לשאת הרגשת אשמה ואחריות ביחס לפנטזיות ולאימפולסים ההרסניים, לצד הביטחון באימפולסים של תיקון ובהזדמנויות "לתרום לתוך" – כל אלה מושגים כאמור באמצעות הקשבה של האובייקט להבשלה ולצורכי הסובייקט.

ויניקוט מקדיש תשומת לב לנטייה האנטי-חברתית ואומר שעבור הגורמים המטפלים דוגמת הפסיכיאטר, הרשעות והמרושעים הינם התוצר הקליני של הנטייה האנטי-חברתית. בשונה מכך, הנטייה האנטי-חברתית "מייצגת קיומה של תקווה בילד חסוך שאלמלא כן הוא חסר תקווה, חסר מזל ולא מזיק; הופעה של נטייה אנטי-חברתית בילד פירושה שהתפתחה בילד

תקווה כלשהי, תקווה שיתכן שתימצא דרך מעבר לפער. פער זה הוא שבר ברציפות של הספקה סביבתית, הנחוה בשלב של תלות יחסית" (ויניקוט, 2014, עמ' 88). לטענתו, הרשעות, שלא ניתן להעלימה בעזרת גישור על הפער, אינה ניתנת לריפוי או לעצירה באמצעות החינוך למוסר, היות שבתוך ההתנהגות המרושעת אצורה התקווה, וויתור עליה מתוך ייאוש יהיה קשור לצינות כוזב. לשיטתו הערך המוסף של הפסיכואנליזה טמון בחשיפה של מה שחשוב בטיפול ובתינוק, תוך בחינה של תהליכי הבשלה אישיים וקישורים לסביבה מאפשרת. כמו כן הפסיכואנליזה בוחנת את התפתחות החוש המוסרי בסובייקט "וממחישה את האופן שבו יכולת להרגיש תחושה של אחריות אישית קשורה לבריאות" (שם, עמ' 89).

ויניקוט מציין את מוגבלותה של הפסיכואנליזה להתמודד עם אותם אנשים שלא התבגרו בהיבטים החיוניים וכתוצאה מכך אין ביכולתם לחוש אחריות ולהפעיל שיפוט מוסרי. הוא מתריע על האפשרות שבגלל מערכת סימפטומים הנראית כאנטי-חברתית, שופטים אנשים בריאים כאילו היו חולים ומפעילים כלפיהם שיטות דכאניות ונוקשות המתאימות לחולים אבל מזיקות מאוד לבריאים. הוא מצביע על הסיכון בהחלת אמצעים קשים, מחנכים, ממוסדים ומוסרניים שהחברה משיתה על החולים על מנת להתמודד עם התופעה האנטי-חברתית שהפסיכואנליזה אינה יכולה לה. לטענתו, השתת אמצעים אלו על בריאים שנראים כחולים או על בריאים, בילדות המוקדמת, כאמצעי מניעה להתנהגות אנטי-חברתית מאוחרת יותר, היא בעלת פוטנציאל לגרימת נזק עתידי רב. עבור אלה שיכולים לגדול מבפנים, בהשראת סביבה מאפשרת הנותנת הזדמנות לביטוי יצירתי בהתאם לביטוי העצמי האישי, בעיקר בשלבי הצמיחה הראשוניים, מתאפשר מעבר לבגרות המקפלת בתוכה את כינון החברה. כינון זה מתרחב מאוחר יותר למאגר ההישגים התרבותי של האדם.

שאלת הרוע על פי ויניקוט: סיכום

שאלת התוקפנות העסיקה וליוותה את ויניקוט בכל הגותו, אך בניגוד לפרויד ולקליין הוא לא סבר שקיים דחף מולד המוביל אל המוות ואל התוקפנות. יתר על כן, הוא מתנגד נחרץ למושג דחף המוות של פרויד ולפיתוח התיאורטי שלו אצל קליין. אמנם, גם הוא מתאר שני כוחות המניעים את האדם (נייעות ואימפולס האהבה הפרימיטיבית) אבל אין הם עונים על הגדרות הדחף של פרויד, של קליין ושל ממשיכיהם, וגם אותם יאחד ויניקוט בערוב ימיו לדחף אחד. לדעתו, אימפולס הנייעות הוא גם מאגר כוח החיים וגם מכיל את שורשי התוקפנות. בהתפתחות הבריאה נע התינוק מתוך כוח חיים זה אל עבר הסביבה ופוגש אותה כתוצאה של מחווה ספונטנית זו. מפגש מעין זה מאפשר לתינוק לתחום את קיומו, להפרידו מסביבתו ולחוש הן את ממשותו והן את ממשות הסובב אותו. עם ההתפתחות תשתכלל המובחנות בין העצמי לבין הזולת ותוביל לחיים בעולם מציאותי ולהכרה בזולת שהוא אחר; זו ההכרה והחוויה שוויניקוט מכנה "השימוש באובייקט".

אימפולס האהבה הפרימיטיבית דומה מאוד לארוס של פרויד, אבל הוא זה המכיל בתוכו תוקפנות אינהרנטית. "והדבר החשוב שיש לציין לגבי התוקפנות היצרית הזו הוא שאף על פי שהיא הופכת במהרה למשהו שאפשר לגייס לשירות השנאה, במקורה היא חלק מהתיאבון או מצורה אחרת של אהבה יצרית", הוא כותב במאמר "תוקפנות ושורשיה" (ויניקוט, 2014ח, עמ' 176). התינוק הקטן מתנפל על שד האם ללא רחם אך גם ללא זדון וללא כל רגש שאנו נכנה תוקפני. ההתנפלות הזו אינה אלא תאוות חיים. עם ההתפתחות יכיר התינוק בזולת חיצוני וברגישויותיו; אוראז ייתקף חרדה ואשמה על פגיעתו באמו וישנה את התנהגותו חסרת הרחם לרצון ל"תרום לתוך" ולדאגה לזולת. בהתפתחות הבריאה הנייעות נמזגת אל האהבה ומעניקה לה אפשרות לממש עצמה. זו התלכדות הדחפים הוויניקוטיאנית, המאפשרת חופש יצרי וגם

יכולת להרוס את מה שראוי להרס בסביבה.

התפתחות שאינה בריאה מובילה לתוקפנות והרסנות מרעות הן בתחום הנייעות הן בתוך אימפולס האהבה הפרימיטיבית והן בהתמזגות שלהן. כך, סביבה פוגעת משנה את כיוון התנועה הבריאה ונעה לעבר התינוק. כאשר פגיעה מעין זו הופכת לדבר מתמשך, התינוק נאלץ להגיב אליה וגם לסגת ולהתכנס. במצב זה נפשו תתקיים רק במסתור. ואולם כדי להרגיש חי הוא יארגן מציאות חיצונית שתמשיך ותפגע בו, ויאלץ להפעיל את מאגר התוקפנות כתגובה. לפי רעיון זה אדם הופך אלים ופוגעני כדרך להרגיש חי, ומעצב בתוך כך הן את עצמו והן את סביבתו כתוקפניים או אלימים. באופן דומה, אם יחול שיבוש התפתחותי בתחום האהבה, התינוק יישא תסכול ופגיעה מתמדת, ודיסוציאציה עלולה להיווצר בנפשו. מתוך דיסוציאציה זו הוא עלול לנהוג בתוקפנות כלפי זולתו, תוקפנות אכזרית או חסרת רחם, שכן היא מנותקת מליבת עצמיותו.

בתנאים של כשל סביבתי ושיבוש התפתחותי אפשר גם שיחול היפוך נוסף בכיוון התנועה, ואהבה תימזג לנייעות (במקום הנייעות לאהבה). שיבוש זה עלול ליצור פרוורסיה סאדו־מזוכיסטית הן של יחסי המין והן של הקשר הבין־אישי. כאן, אם כן, בכשל הסביבה הראשונית ובשיבוש ההתפתחות הרגשית (ולא בפוטנציאל המולד) טמונה סכנת התוקפנות, האלימות והרוע עבור ויניקוט.

מעבר לכך יש לציין שהשניות אצל ויניקוט אינה מתייחסת לשני דחפים אלא לשתי זיקות של אדם לעולם. הראשונה, זו המתוארת לעיל, מושתתת על התלכדות הנייעות ואימפולס האהבה הפרימיטיבית, זו שתיחשב לדחף אחד ותיקרא דחף אהבה־מריבה. הזיקה האחרת היא זו המושתתת על צורכי העצמי והתפתחותו. האם של הזיקה הראשונה מכונה אם־אובייקט והאם של הזיקה השנייה מכונה אם־סביבה. רעיון האם־סביבה מתאר מגור שלם של התפתחות קשר של האדם לסביבה החיצונית. תפקודי הסביבה

כמחזיקה, עוטפת, משקפת ומשתתפת ביצירתיות הסובייקט יקבעו את יכולתו לתרום לעולם, להכיר בזולת וליטול אחריות עליו ועל הסביבה ולכבד את אחרותו. וכמו באשר להתפתחות משובשת של הדחפיות, גם התפתחות משובשת של העצמיות עלולה ליצור תוקפנות ואלימות.

לסיכום, עבור ויניקוט תוקפנות ונטייה אל המוות אינן מולדות. האדם חי בזיקה כפולה לעולם – זיקת הסתמי ודחפיו וזיקת העצמי וצרכיו.

ביבליוגרפיה

- אוגדן, תומס, מצע הנפש, תרגום: א' רילוב, תל אביב: תולעת ספרים, 2003.
- , הקצה הפרימיטיבי של החוויה, תרגום: א' ברגשטיין וח' אהרוני, תל אביב: עם עובד, 2008.
- אוגוסטינוס, וידויים, תרגום: אביעד קליינברג, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2001.
- אולאנייה, פיירה, "נידון להשקיע", בתוך: מישל גרנק (עורך), האנתולוגיה של הפסיכואנליזה הצרפתית, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 222-249.
- אופיר, עדי, לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר, תל אביב: עם עובד, 2000.
- אופנהיימר, אנייס, היינץ קוהוט, תרגום: הילה קרס, תל אביב: תולעת ספרים, 2000.
- אייגן, מייקל, תחושת מוות נפשי, תרגום: ברק מילנר, תל אביב: תולעת ספרים, 2010.
- , "מחוז האמונה אצל ויניקוט, לאקאן וביון", בתוך: סטיבן א' מיטשל ולואיס ארון (עורכים), פסיכואנליזה התייחסותית, תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 33-73.
- אייטמטוב, צ'ינגיס, והיום איננו כלה, תרגום: א' פורת ור' מרקו, תל אביב: עם עובד, 1994.
- אלוורו, אן, הלב החושב, תרגום: אסף שור, תל אביב: תולעת ספרים, 2017.
- אמיר, דנה, "פרוורסיה – מאורע ריק או אירוע ללא עד?", מארג, כתב עת ישראלי לפסיכואנליזה ג (3) (2012): 33-52.
- , תהום שפה, ירושלים: מאגנס, 2013.
- אמרי, ז'אן, מעבר לאשמה ולכפרה, תרגום: יונתן ניראד, תל אביב: עם עובד, 2000, עמ' 136-174.

- אנזייה, דידייה, האנדרעור, תרגום: אורית רוזן, תל אביב: תולעת ספרים, 2004.
- אנטלם, רובר, המין האנושי, תל אביב: עם עובד, 2011.
- אראל, אסנת, "השימוש באובייקט משה והמונותיאזום", שיחות לב (3) (2018): 211-221.
- אריקסון, אריק, ילדות וחברה, תרגום: אורי רפ, תל אביב: ספרית פועלים, 1976, עמ' 184-197.
- ארנדט, חנה, אייכמן בירושלים, דו"ח על הבנליות של הרוע, תרגום: אריה אוריאל, תל אביב: כבל, 2007.
- , יסודות הטוטאליטריות, תרגום: עדית זרטל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2010.
- אשל, עפרה, "פנתאוס ולא אדיפוס: מחשבות על פרוורסיה, הישרדות והתקיימות טיפולית", שיחות יח (2) (2004): 109-124.
- , "שהחזרת בי נשמתי בהמלה", שיחות כד (1) (2009): 49-56.
- בארוך-כהן, סיימון, ההבדל המהותי, תל אביב: עם עובד, 2006, עמ' 35-161.
- בולאס, כריסטופר, צלו של האובייקט, תל אביב: דביר, 2000, עמ' 21-22, 212-245.
- , "הלך הרוח הפשיסטי", בתוך: איתמר לוי (עורך), המקראה של כריסטופר בולאס, תל אביב: תולעת ספרים, 2015א, עמ' 151-171.
- , "מבנה הרוע", בתוך: איתמר לוי (עורך), המקראה של כריסטופר בולאס, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ב, עמ' 254-284.
- ביון, וילפרד, במחשבה שנייה, תרגום: איריס גיל רילוב, תל אביב: תולעת ספרים, 2003א.
- , ללמוד מן הניסיון, תרגום: דנה רופין, תל אביב: תולעת ספרים, 2004.
- , "הרפואה כמודל", בתוך: רובי שונברגר (עורך), קשב ופרשנות, תל אביב: תולעת ספרים, 2018, עמ' 47-48.
- בל, דיוויד, "הזדהות השלכתית", בתוך: קטלינה ברונסטיין (עורכת), התיאוריה הקלייניאנית, נקודת מבט בת זמננו, תל אביב: תולעת ספרים, 2008, עמ' 174-199.
- בראונינג, כריסטופר, אנשים רגילים, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2006.
- ברייטון, רונלד, "מעבר לעמדה הדיכאונית", בתוך: ברונסטיין, קטלינה (עורכת), התיאוריה הקלייניאנית, תל אביב: תולעת ספרים, 2008, עמ' 99-116.
- , אמונה ודמיון, תרגום: יפעת איתן פרסיקו, תל אביב: עם עובד, 2015.
- , "אמונה ומציאות נפשית", בתוך: עמנואל ברמן (עורך), אמונה ודמיון, תל אביב: עם עובד, 2015א, עמ' 31-42.
- , "לפני העמדה הדיכאונית ואחריה", בתוך: עמנואל ברמן (עורך), אמונה

- דמיון, תל אביב: עם עובד, 2015, עמ' 98-112.
- , "הנרקיססט ההרסני של מילטון או העצמי האמתי של בלייק?", בתוך: עמנואל ברמן (עורך), אמונה ודמיון, תל אביב: עם עובד, 2015, עמ' 212-226.
- גולדהאגן, יונה דניאל, תלמינים מרצון בשירות היטלר, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 1998.
- גולדדינג, איאן, בעל זבוב, תרגום: א' כספי, תל אביב: עם עובד, 1963.
- גולדרינג, כריסטופר, אנשים רגילים, תרגום: לי שיר, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2009.
- גיי, פיטר, פריד, פרשת חיים לזמננו, תרגום: עדי גינצבורג-הירש, תל אביב: דביר, 1993.
- גנט, עמנואל, "מזוכים, כניעה, התמסרות: מזוכים כסטייה של התמסרות", בתוך: סטיבן מיטשל ולואיס ארון (עורכים), פסיכואנליזה התייחסותית, תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 262-297.
- גרין, אנדרה, האם המתה, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 13-52.
- דורבן, י', "על אהבה, שנהא וחרדה: מבוא לחשיבה הקליינאנית", בתוך: יהושע דורבן (עורך), מלאני קליין, כתבים נבחרים, תל אביב: תולעת ספרים, 2002, עמ' 7-35.
- המר, מוטי, כולנו ריקמה אנושית אחת חיה, 2011.
- ויניקוט, דונאלד וודס, "אובייקטים של מעבר ותופעות מעבר", משחק ומציאות, תל אביב: עם עובד, 1995, עמ' 35-56.
- , "הנטייה האנטי חברתית", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 156-166.
- , "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות הרגשית", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 94-109.
- , "התיאוריה של יחסי הורה-ילד", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 190-191.
- , "התפתחות היכולת לאכפתיות", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 252-260.
- , "לתקשר ולא לתקשר", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 235-249.
- , "עיוות האני כמנוחים של עצמי אמיתי ועצמי כוזב", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 202-213.
- , "התפתחות היכולת לאכפתיות", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 252-260.
- , "פחד מהתמוטטות", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, סדרת

מרית גורן

- פסיכואנליזה, 2009ח, עמ' 291-300.
- , "תוקפנות בהתייחסותה להתפתחות רגשית", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009ט, עמ' 94.
- , "שנאה בהעברה הנגרית", עצמי אמיתי, עצמי כחב, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 65-75.
- , "המוסר הטבעי של התינוק", בתוך: ברטה חזן ומוני אלון (עורכים), הילד משפחתו וסביבתו, תרגום: יהודית כפרי, תל אביב: ספרית פועלים, 2010, עמ' 74-77.
- , חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014.
- , "דיסציפלינריות מתגלה בפגישת יעוץ טיפולית", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014א, עמ' 338-363.
- , "היבטים פסיכולוגיים אחדים של עבריינות נוער", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ב, עמ' 201-207.
- , "הילד החסוך וכיצד אפשר לפצותו על אובדן חיי המשפחה", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: 2014ג, עמ' 257-272.
- , "הנוער לא ינום ולא יישן", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ד, עמ' 241-243.
- , "הנטייה האנטי חברתית", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ה, עמ' 208-218.
- , "התפתחות היכולת לדאגה", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ו, עמ' 190-191.
- , "מוסר וחינוך", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ז, עמ' 77-89.
- , "תוקפנות ושורשיה", חסד ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014ח, עמ' 173-186.
- , טבע האדם, תרגום: שרה קולקר ועמרי גילן, תל אביב: תולעת ספרים, 2016.
- , "מצב ראשוני של 'היות': שלבים קדם-פרימיטיביים", טבע האדם, תל אביב: תולעת ספרים, 2016א, עמ' 170-172.
- , "השימוש באובייקט בקונטקסט של משה והדת המונותאיסטית", בתוך: עמנואל ברמן (עורך), הפסיכולוגיה של השיגעון, תרגום: יפעת איתן פרסיקו, תל אביב: עם עובד, 2018, עמ' 275-281.
- ויטגנשטיין, לודוויג, מאמר לוגי פילוסופי, תרגום: עדי צמח, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1994.
- רוני, תותם וג'ון קלי, החיים המסתוריים של התינוק טרם לידתו, תרגום: דוד קרטיק, תל אביב: זמורה ביתן, 1983.

- חאן, מסוד, "גילוי והתהוות העצמי", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: 2015, תולעת ספרים.
- , "אינטימיות, הדדיות ושיתוף פעולה בפרוורסיות", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: תולעת ספרים, 2015א, עמ' 93-106.
- , "מושג הטראומה המצטברת", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ב, עמ' 29-46.
- , "ממזכירם לכאב נפשי", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), תרגום: אמיר עצמון, מבחר כתבים, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ג, עמ' 151-160.
- , "תיקון העצמי כאובייקט פנימי מואלל", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ד, עמ' 83-89.
- , "תפקידם של רצון וכוח בפרוורסיות", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ה, עמ' 135-147.
- , "הראש הריק", בתוך: איתמר לוי וענת פלגי הקר (עורכים), מבחר כתבים, תרגום: אמיר עצמון, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ו, עמ' 217-250.
- חובל, רויטל, "מהיריה הראשונה עד הרציון אצל דן שילון: העדות המלאה של יצחק אברג'יל", הארץ, 17.12.2018.
- חזן, יורם, "היהדות הבלתי פתורה של היינץ קוהוט", בתוך: מיכל חזן (עורכת), להרף עין ולתמיד, בן שמן: מודן, 2014, עמ' 177-190.
- , "מפרנצי עד קוהוט: מבלבול השפות לזולת-עצמי", בתוך: מיכל חזן (עורכת), להרף עין ולתמיד, בן שמן: מודן, 2014, עמ' 121-138.
- טיקה, אווה, שיבת הבן, תרגום: רמי סערי, ירושלים: כרמל, 2000.
- יאנג-ברוהל, אליזבת, חנה ארנדט, בשל האהבה לעולם, תרגום: אילנה דגני בינג, תל אביב: רסלינג, 2010.
- יובל, יורם, סערת נפש, תל אביב: קשת, 2001.
- יוסה, מריו ורגס, תעלומה של ילדה רעה, תרגום: טל ניצן, תל אביב: אחוזת בית, 2007.
- לפלאנש, ז'אן וז'אן-ברטראן פונטאליס, אוצר המילים של הפסיכואנליזה, תרגום: נעם ברוך, תל אביב: תולעת ספרים, 2011.
- מיטשל, סטיבן א', "תוקפנות והעצמי המאויס", בתוך: דוד קטרון (עורך), תקווה ופחד בפסיכואנליזה, תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2003.

- מיטשל סטיבן א' ומרגרט בלאק, פרויד ומעבר לו, תרגום: עמית פכלר, תל אביב: תולעת ספרים, 2006.
- מסלר דייוויס, ג'ודי, ומרי גייל פרולי, "תהליכים דיסוציאטיביים ותבניות העברה – העברה נגדית בטיפול בגישה פסיכואנליטית בנפגעות בוגרות שעברו התעללות מינית בילדות", בתוך: סטיבן א' מיטשל ולואיס ארון (עורכים), פסיכואנליזה התייחסותית: צמיחתה של מסורת, תרגום: איריס רילוב, תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 330-366.
- מקיואן, איאן, גן הבטון, תרגום: חיים גליקשטיין, בן שמן: זמורה ביתן ומודן, 1980.
- ניטשה, פרידריך, מעבר לטוב ולרוע, לגניאולוגיה של המוסר, תרגום: ישראל אלדר, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1967, עמ' 22.
- ניראד, יורגן ואילנה המרמן, ניטשה, תרגום: אילנה המרמן, תל אביב: עם עובד, 2000.
- סארמאגו, ז'וזה, על העיוורון, תרגום: מרים טבעון, תל אביב: הספריה החדשה, 2001.
- סגל, חנה, מלאני קליין, תרגום: רובי שונברגר, תל אביב: עם עובד, 1998.
- סולז'ניצ'ין, אלכסנדר, ארכיפלג גולג, תרגום: יוסף סערוני, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1974.
- סולן, רוני, חידת הילדות, בן שמן: מודן, 2007.
- סטרזוייר, צ'ארלס, "יש צורך בניצוץ של הומור כהגנה מפני טירוף", בתוך: צילי זוננס ואלדרד אידן (עורכים), פסיכולוגיית העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדרד אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 1981, עמ' 262-270.
- , "הפסיכואנליטיקן וההיסטוריון", בתוך: צילי זוננס ואלדרד אידן (עורכים), פסיכולוגיית העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדרד אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 1981, עמ' 233-240.
- פדיה, חביבה, מרחב ומקום, מסה על הלא מודע התיאולוגי-פוליטי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011.
- פרויד, אנה, האני ומנגנוני ההגנה, תל אביב: דביר, 1977.
- , תקינות ופתולוגיה בילדות, תרגום: ארי אבנר, תל אביב, דביר, 1978.
- פרויד, זיגמונד, "יצרים וגורלות יצרים", בתוך: מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 37-52.
- , "מעבר לעקרון העונג", בתוך: חיים אורמיאן (עורך), מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 95-137.
- , "האני והסתם", בתוך: חיים אורמיאן (עורך), מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1998, עמ' 138-170.
- , "ניסוחים ברבר שני עקרונות של ההתרחשות הנפשית", בתוך: חיים

- אורמיאן (עורך), מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 31-36.
- , "על השלילה", בתוך: חיים אורמיאן (עורך), מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 171-174.
- , "תרבות בלא נחת", בתוך: נתן זך (עורך), התרבות והדת, תרגום: יעקב גוטשלק, תל אביב: ספרית פועלים, 2000, עמ' 75-145.
- , "הבעיה הכלכלית של המזוכיזם", עבד, התענוגות, אדון, תרגום: אדם טננבאום, תל אביב: רסלינג, 2002, עמ' 18-26.
- , "אבל ומלנכוליה", אבל ומלנכוליה פעולות כפייתיות וטקסים דתיים, תרגום: אדם טננבאום, תל אביב: רסלינג, 2002.
- , "אנליזה סופית ואינסופית", הטיפול הפסיכואנליטי, תרגום: ערן רולניק, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 201-226.
- , "הארגון הגניטלי הילדי", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 183-186.
- , "מכים ילד", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 145-163.
- , "פטישיזם", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 195-199.
- , "פיצול האני בתהליך ההגנה", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 213-215.
- , "שינויים בגיל ההתבגרות", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 72-88.
- , "שלוש מסות על התיאוריה של מיניות", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 17-97.
- , "התעיות המיניות", מיניות ואהבה, תרגום: דוד זינגר, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 20-47.
- , שרבר: הערות פסיכואנליטיות על תיאור מקרה אוטוביוגרפיה של פרנויה, תרגום: מרים קראוס, הוצאת צפת, 2006, עמ' 91-113.
- , פשר החלומות, תרגום: רות גינצבורג, תל אביב: עם עובד, 2007.
- , "הצגת הנרקיסים", הצגת הנרקיסים ומאמרים נוספים על הפסיכוחה, תרגום: דנית דותן, תל אביב: רסלינג, 2007, עמ' 29-74.
- , "הפסיכולוגיה של ההמון והאנליזה של האני", מבחר כתבים כרך ו, תרגום: נעה קול, תל אביב: רסלינג, 2009.
- , "אנליזה של היסטריה", תרגום: אברהם הוס ומרים קראוס, בתוך: עמנואל ברמן (עורך), פרויד חזרה, תל אביב: עם עובד, 2009.
- פרויד, יזגמונד, ויוף ברואר, מחקרים בהיסטריה, תרגום: מרים קראוס, חיפה:

- ספרים, 2004.
- פרנצי, שנדור, בלבול השפות בין המבוגרים לילד, תרגום: רחל בר חיים, תל אביב: עם עובד, 2003.
- , היומן הקליני, תרגום: אורנה וסרמן, תל אביב: עם עובד, 2013.
- צוקרמן, משה, "אסכולת פרנקפורט ומושג 'חרושת התרבות' בפרספקטיבה היסטורית", זמנים 44 (1993): 5-21.
- , חרושת הישראליות: מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת, תל אביב: רסלינג, 2001.
- קאנט, עמנואל, הדת בגבולות התבונה בלבד, תרגום: נתן רוטנשטרייך, ירושלים: מוסד ביאליק, 1985.
- קוהוט, היינץ, "עיון מחדש ביחסי עצמי זולת-עצמי", כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 109-123.
- , "השפעתה המרפאת של האנליזה: הערכה מחדש של פסיכולוגית העצמי את התהליך התרפוייתי", כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 142-172.
- , "תפקידה של האמפתיה בריפוי הפסיכואנליטי", כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 232-250.
- , "הרהורים על הפונקציה של אנליזה-עצמית", כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 212-231.
- , "בעיית האובייקטיביות המדעית והתיאוריה של הריפוי הפסיכואנליטי", כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 94-106.
- , "הרהורים על נרקיסזם וזעם נרקיסטי", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 150-183.
- , "על אומץ הלב", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 35-77.
- , "על מנהיגות", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 78-98.
- , "צורות והתמרות של נרקיסזם", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 123-149.
- , "ציותיות, כריזמה, פסיכולוגיה של קבוצה, הרהורים על האנליזה העצמית של פרויד", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום: צילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 193-230.
- , "שיחות עם היינץ קוהוט", פסיכולוגיית-העצמי וחקר רוח האדם, תרגום:

- ציילי זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים, 2007, עמ' 233-286.
- , השבתו של העצמי, תרגום: צייליל זוננס ואלדר אידן, תל אביב: תולעת ספרים 2014.
- קולקה, רענן, "בין טרגיות לחמלה", בתוך: היינץ קוהוט, כיצד מרפאת האנליזה, תרגום: אלדר אידן, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 13-52.
- , "בין אתיקה של אוטנטיות לאתיקה של אומץ לב", הרצאה שניתנה על ידי רענן קולקה באיגוד הישראלי לפסיכולוגיית העצמי ולחקר הסובייקטיביות, תל אביב, 2009, יום עיון חוויתי על ההצגה: "הבנאליות של האהבה" מאת סביון ליברכט. לא פורסם.
- , "תרומתה של פסיכולוגיית העצמי לממד הרוחני של הפסיכואנליזה", מארג כרך א, 2010, עמ' 263-279.
- קולקר, שרה, "מבוא", בתוך: קלייר ויניקוט, ריי שפרד ומדלן דיוויס (עורכים), חסך ועבריינות, תרגום: רוני חיימוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2014, עמ' 61.
- , "מבוא", בתוך: דונלד ויניקוט, טבע האדם, שרה קולקר ועמרי גילן, תל אביב: תולעת ספרים, 2016, עמ' 7-43.
- קייזה, מרקו, "התקנאות והכרת תודה", בתוך: קטלינה ברונסטיין (עורכת), ספר התיאוריה הקליינאנית, תל אביב: תולעת ספרים, 2008, עמ' 136-153.
- קייסמנט, פטריק, ללמוד מן המטופל, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 78-102.
- קינודור, ז'אן מישל, לקרוא את פרויד: גילוי כרונולוגי של יצירת פרויד, תרגום: אמוץ גלעדי, תל אביב: תולעת ספרים, 2010.
- קליין, מלאני, "הערות לכמה מנגנונים סכיואדיים", כתבים נבחרים, תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2002, עמ' 177-203.
- , "מסקנות תיאורטיות אחדות על אודות חייו הרגשיים של התינוק", כתבים נבחרים, תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2002, עמ' 204-240.
- , "צרות-עין והכרת-תודה", כתבים נבחרים, תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2002, עמ' 241-304.
- , "החשיבות של יצירת הסמלים בהתפתחות האני", כתבים נבחרים ב', תרגום: אורה זילברשטיין תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 87-103.
- , "על ההזדהות", כתבים נבחרים ב', תרגום: אורה זילברשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 215-252.
- , "על העבריינות", כתבים נבחרים ב', תרגום: אורה זילברשטיין תל אביב: תולעת ספרים, 2013, עמ' 134-138.
- רוזנברג, בנו, מזוכים ממית מזוכים שומר חיים, תרגום: אילנה רוזנברג, תל אביב: רסלינג, 2015.

- רות', פריסיליה, "העמדה הפרנואידי-סכיזואידי", בתוך: קטלינה ברונסטיין (עורכת), התיאוריה הקלייניאנית, תרגום: שרית בוסקוביץ, תל אביב: תולעת ספרים, 2008, עמ' 63-80.
- שטיינבוך, מאיר, "מוות נפשי" – מחשבות על עבודה פסיכואנליטית עם 'דיסוציאציות חופשיות'", שיחות כז (2) (2013): עמ' 1-13.
- שטיינר, ג'ון, "כפיית החזרה, צרות-עין ודחף המוות", לראות ולהיראות: להגיח ממסתור נפשי, תרגום: יאיר לוינשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2015א, עמ' 221-234.
- , "נקמה וטינה בסיטואציה האדיפלית", לראות ולהיראות: להגיח ממסתור נפשי, תרגום: יאיר לוינשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2015ב, עמ' 171-185.
- , "שני סוגים של ארגון פתולוגי באדיפוס המלך ובאדיפוס בקולונוס", מסתורים נפשיים, תרגום: יאיר לוינשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2017, עמ' 160-178.
- , "תיאוריה של מסתורים נפשיים", מסתורים נפשיים, תרגום: יאיר לוינשטיין, תל אביב: תולעת ספרים, 2017ב, עמ' 29-44.
- שרייבר, ליונל, חייבים לדבר על קווין, תרגום: ענת ויינשטיין, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2011.

Abraham, Karl, *The influence of oral erotism on character-formation*, London: Hogarth, 1924.

Arsenio, W., and Fleiss, K., "Typical and behaviourally disruptive children's understanding of the emotional consequences of socio-moral events", *British Journal of developmental Psychology* 14 (2) (1996): 173-186.

Bacal, H., "The essence of Kohut's work and the progress of self psychology", *Psychoanalytic Dialogues* 5 (1995): 353-356.

Bacal, H., and Newman K. M, *Theories of Object Relations; Bridges to Self Psychology*, New York: Columbia University Press, 1990.

Batson, Fultz, and Schoenrade, "Distress and empathy: Two qualitatively distinct vicarious emotions with different motivational consequences", *Journal of Personality* 55 (1) (1987): 19-39.

Benjamin, J., *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Dominatio*, New York: Pantheon Books, 1988.

Bernstein, Richard, *Radical Evil: A Philosophical Integration*, Polity Press in association with Blackwell Publishing Ltd., Cambridge CB2 1UR, UK, 2002.

- Bion, W. R., "Negative Capability", in: Chris Mawson (ed.), *Three Papers of W. R. Bion*, London: Routledge, 2014, pp. 20-42.
- , "Attacks on linking", *International Journal of Psycho-Analysis* 40 (1959): 15-308.
- Blair R. J., "A cognitive developmental approach to morality: investigating the psychopath", *Cognition* 57 (1) (1995): 1-29.
- , "Neurobiological basis of psychopathy", *The British Journal of Psychiatry* (2003).
- , "Responding to the emotions of others: dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations", *Consciousness and Cognition* 14 (4) (December 2005): 698-718.
- , "The emergence of psychopathy: Implications for the neuropsychological approach to developmental disorders", *Cognition* (2006): 414-442.
- , "Fine cuts of empathy and the amygdala: dissociable deficits in psychopathy and autism", *Qualitative Journal of Experimental Psychology* 61 (1) (2008): 157-70.
- Blanck, G., and Blanck, R., *Ego Psychology*, New York: Columbia University Press, 1974.
- Bowlby, J., *Maternal Care and Mental Health*, Geneva: World Health Organization, 1951.
- Britton, R. S., *Sex, Death, and the Superego*, London: Karnac, 2003.
- Carel, H., "Born to be bad: Is Freud's death drive the source of human evilness?", in: Nancy Madras (ed.), *So many faces: Interdisciplinary perspectives on evil*, Amsterdam and New York: Rodopi, 2007, pp. 233-250.
- Chasseguet-Smirgel, J., "Perversion and Universal Law", *International Review Psycho-Analysis* 1 (1983): 293-301.
- , "Reflections on the Connections between Perversion and Sadism", *International Journal of Pscho-Analysis*, 1978, pp. 27-35.
- , *Creativity and Perversion*, New York: W. W. Norton & Company, 1984.
- Davis, Madeleine, "Destruction as an Achievement in the work of Winnicott", *Winnicott Studies, The Journal of The Squiggle Foundation* 8 (7) (1993): 57-67.
- Doker-Drysdale, B., *The Provision of Primary Experience: Winnicottian Work with Children and Adolescents*, London: Free Association Books, 1990.
- Ellis, H., *Studies in the Psychology of Sex* vol 1, Free Ebook, 1987.
- Ericson, E. L., "Moral Courage and the Regeneration of Hope", *Contemporary*

- Psychoanalysis* 15 (1979): 338-344.
- Etchigoyen, R., "Transference perversion", in: *The Fundamentals of Psychoanalytic Technique*, London, New York: Karnac Book, 1991, pp. 186-201.
- Feldman, M., *Doubt, Conviction, and the Analytic Process*, London: Routledge, 2009.
- Fenichel, Otto, *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, London: Routledge and Kegan Paul, 1945.
- Feshbach, S., "Individual aggression, national attachment, and the search for peace", in: *Psychological perspectives: Aggressive Behaviour* 13 (5) (1987): 315-325.
- Freeman, J., "John Freeman interviews Carl Gustav Jung, the most famous living psychologist, at his home in Zurich", 22 Oct. 1959, Face to Face [BBC-1959].
- , "Some Neurotic Mechanisms in jealousy, paranoia, and homosexuality", *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* vol. 18, 1922, pp. 221-232.
- , "Extracts from the Fliess papers", *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* vol. 1, London: Hogarth, 1950, pp. 255-256.
- , "Project for a Scientific Psychology", *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* vol. 1, London: Hogarth, 1950, pp. 281-391.
- , "The Aetiology of Hysteria", *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* vol. 3, London: Hogarth Press, 1962, pp. 189-221.
- , *Introductory Lectures to Psychoanalysis*, New York: Boni and Liveright, 1920.
- , "Formulations on the two Principles of Mental Functioning", *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* vol XII, 1988, pp. 213-226.
- Glover, E., "The Relation of Perversion-Formation to the Development of Reality Sense", *International Journal of Psychoanalysis* 14 (1933): 486-504.
- Grant, Boucher, Riggs, and Grayson, "Moral understanding in children with autism", *Saga Journal, Autism* 9 (3) (2005): 317-331.
- Grotstein, J., *Splitting and Projective Identification*, New York: Jason Aronson, 1981.

- Guntrip, H., *Psychoanalytic theory, therapy and the self*, Routledge, 1971.
- Hartmann, H., "Notes on the Theory of Aggression", *The Psychoanalytic Study of the Child* 3 (4) (1949): 9-36.
- Hartmann, H., *Essays on Ego Psychology*, New York: International Universities Press, 1964.
- Hartmann, H., E. Kris, and R. M. Loewenstein, "Comments on the Formation of Psychic Structure", *The Psychoanalytic Study of the Child* 2 (1946): 11-38.
- Hartmann, Heinz, *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*, trans: David Rapaport, New York: International Universities Press, 1958.
- Heimann, P., "On counter-transference", *International Journal of Psychoanalysis* 31 (1950): 4-81.
- Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1961.
- Hoffman, M. L., "The contribution of empathy to justice and moral judgment", in: N. Eisenberg and J. Strayer (eds.): *Empathy and its Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, pp. 47-80.
- Jacobson, E., *The self and the object world*, New York: International Universities Press, 1964.
- Joseph, B., "An aspect of repetition compulsion", *International Journal of Psychoanalysis* 40 (1959): 213-222.
- , "A clinical contribution to the analysis of a perversion", *International Journal of Psycho-Analysis* 52 (1971): 441-449.
- , "The patient who is difficult to reach", in: P. L. Giovacchini (ed.), *Tactics and Techniques in Psycho-Analytic Therapy vol. II. Countertransference*, New York: Jason Aronson, 1975.
- Joseph, B., "Addiction to near death", *International Journal of Psychoanalysis* 63 (1982): 449-456.
- Kekes, John, *Enjoyment, the moral Significance of Styles of Life*, Oxford, Clarendon Press, 2008.
- , *Facing Evil*, New Jersey: Princeton University Press, 1990.
- Kerenberg, O., "The Psychodynamics of perversion", in: Otto F. Kerenberg (ed.), *Aggression in Personality Disorders and Perversions*, New Haven: Yale University Press, 1992, pp. 245-292.
- Kestenberg, E., Kestenberg, J., and Decobert S., *La faim et le corps*, Paris, PUF, 1972.

- Khan, M., "The role of polymorph-perverse body experiences and object relations in ego integration", in: *Alienation in Perversions*, Karnac, The Hogarth Press Great Britain Ltd, 1979, pp. 31-55.
- Khan, M. M. R., "The role of infantile sexuality and early object relations in female homosexuality", in: *Alienation in Perversions*, Karnac, The Hogarth Press Great Britain Ltd, 1979, pp. 56-119.
- , M. M. R., "Foreskin fetishism and its relation to ego pathology in a male homosexual", *International Journal of Psychoanalysis* 46 (1965): pp. 64-80.
- Klein, M., "Criminal Tendencies in Normal Children", *British Journal of Medical Psychology* 7 (1927): 92-177.
- , "A Contribution to the Psychogenesis of Manic-Depressive States", *The Writings of*
- Kohut, Heinz, "Introspection, empathy and psychoanalysis – an examination of the relationship between mode of observation and theory", *Journal of the American Psychoanalytic Association* 7 (1959): 459-483.
- , "Lecture 1 – Perversion", www.selfpsychology.org/lectures/perversions.htm, 1972.
- , "Conscious, Unconscious and the Self", in: Toplin P. and Toplin N. (eds.), *The Chicago Institute lectures*, London: The Analytic Press, 1975.
- , "Introspection, Empathy, and the Semi-Circle of Mental Health", *International Journal of Psycho-Analysis* 63 (1982), pp. 395-407.
- , "Introspection, Empathy and Psychoanalysis: An Examination of Relationship between Modes of Observation and Theory", in: *The Search for the Self* vol. 4, Madison, International Universities Press, 1990, pp. 537-567.
- , "On empathy", in: *The Search for the Self* vol. 4, 1981, pp. 525-535.
- Krafft-Ebing R., *The Classic Study of Deviant Sex*, Simon and Schuster, 2011.
- Krik, E., "The recovery of childhood memories in psychoanalysis", *The Psychoanalytic Study of the Child* 11: 54-88.
- Lachman Frank M., "Self-psychology strikes back", in: *Transforming Aggression, Psychotherapy with Difficult-to-Treat Patient*, Rowman & Littlefield Publishers, 2000, pp. 1-24.
- , "Requiem for Countertransference", in: *Transforming Aggression, Psychotherapy with Difficult-to-Treat Patient*, Rowman & Littlefield Publishers, 2000, pp. 191-208.

- , "Empathy that enrages", in: *Transforming Aggression, Psychotherapy with Difficult-to-Treat Patient*, Rowman & Littlefield Publishers, pp. 173-190.
- Lachman, F., and Beebe, B., "Representational and self object transferences: A developmental perspective", in: *New therapeutic visions, Progress in self psychology* vol. 2, Hillsdale, NJ: Analytic Press, 1992, pp. 3-15.
- Mahler, M. S., "Notes on the development of basic moods: the depressive affect", in: M. Schur, (ed.), *Drives, Affects, Behavior* vol. 2, NY: International Universities Press, 1966, pp. 161-169.
- , "On Pathological Identification", in: E. Hargreaves and A. Varchevker (eds.), *Pursuit of Psychic Change: The Betty Joseph Workshop*, London: Brunner-Routledge, 1952, pp. 53-68.
- , *The Psycho-Analysis of Children: The Writings of Melanie Klein* vol. 2, 1975, London: Hogarth Press.
- McDougal, J., "Identifications, Neo-needs and Neo-sexualities", *International Journal of Psycho-Analysis* 67 (1986): pp. 19-31.
- , "The Primal Scene and Perverse Scenario", in: *Plea for a Measure of Abnormality*, New York: International Universities Press, 1980, pp. 53-86.
- , "Sexuality and the neosexual", *Modern Psychoanalysis* 25 (2000): 155-166.
- , *The Many Faces of Eros: A Psychoanalytic Exploration of Human Sexuality*, New York: W. W. Norton, 1995.
- , "Primal scene and sexual perversion", *International Journal of Psycho-Analysis* 53 (1972): 371-384.
- Meloy J. R., *The Psychopathic Mind: Origin, Dynamics, Treatment*, London: Jason Aronson, 1996.
- Milgram, S., "Behavioral study of obedience", *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67 (1963): 371-378.
- , "Some conditions of obedience and disobedience to authority", *Human Relations* 18 (1) (1965): 57-76.
- , *Obedience to authority: An experimental view*, New York City: Harper Collins, 1974.
- Ogden, T., "On potential space", *International Journal of Psychoanalysis* 66 (1985): 129-142.
- , "The Perverse Subject of Analysis", in: *Reverie and Interpretation*:

- Sensing Something Human*, Northvale, NJ: Jason Aronson, 1997, pp. 65-104.
- Philstrom, S., "The Problem of Evil and the Limits of Philosophy: Toward a Pragmatist Appreciation of the Impossibility of Theodicies", *Graduate Faculty Philosophy Journal* 33 (1) (2012): 159-184.
- Recoeur, P., *Freud and Philosophy: An essay on Interpretation*, New haven: Yale University Press, 1970.
- Rodman, F. R., *The Spontaneous Gesture*, Cambridge Massachusettes and London: Harvard University Press, 1987.
- Rosen, I., "The Pathology and Treatment of Sexual Deviation. A Methodological Approach", *The British Journal of Psychiatry* 111 (474) (1964): 451-452.
- Rosenfeld H., "Narcissistic patients with negative therapeutic reactions", in: *Impasse and Interpretation*, London: Tavistock Publications, 1987, pp. 85-104.
- , "Contribution to the psychopathology of psychotic states: the importance of projective identification in the ego structure and the object relations of the psychotic patient", in: P. Doucet and C. Laurin (eds.), *Problems of Psychosis*, The Hague: Excerpta Medica, 1971b, pp. 115-28.
- , "On the psychopathology of narcissism: A clinical approach", *International Journal of Psychoanalysis* 45 (1964): 332-337.
- , *Impasse and Interpretation*, London: Routledge, 1987.
- , "A clinical approach to the psychoanalytic theory of the life and death instincts: An investigation into the aggressive aspects of narcissism", *International Journal of Psycho-Analysis* 52 (1971a): 169-78.
- Sade, Marquise de, *The 120 Days of Sodom and other writings*, New York: Grove press, 1987.
- Sandler, J., "Dreams, unconscious phantasies and identity of perception", *International Review of Psychoanalysis* 3 (1976): 33-42.
- Scheler, Max, *Ressentiment*, trans: William W. Holdheim, New York: Schocken, 1915.
- Segal H., *Introduction to the Work of Melanie Klein*, London: Hogarth Press, 1973.
- , "On the clinical usefulness of the concept of the death instinct", *International Journal of Psychoanalysis* 74 (1993): 55-61.
- , *Melanie Klein*, Glasgow: Fontana/Collins and New York: Viking Press, 1979.

- Shamay-Tsoory, S. G., "The neural bases for empathy", *The Neuroscientist* 17 (1) (2011): 18-24.
- Silverman, D. K., and Gruenthal, R., "Fantasy: A Consolidation", *Psychoanalytical Psychology* 10 (1) (1993): 39-60.
- Spillius E. B., *Melanie Klein Today: Developments in Theory and Practice vol. II, Mainly Practice*, London: Routledge.
- Spillius, E. B., "Varieties of envious experience", *International Journal of Psychoanalysis* 74 (1993): 1199-1212.
- Spitz, A. R., *A Genetic Field, Theory of Ego Formation: Its Implications for Pathology*, New York: International Universities Press, 1959, pp. 96-97.
- , *The first year of life*, New York: International Universities Press, 1965.
- Stein, R., "The Entitlement of the Object in Perversion", Paper presented at *Freud at the Threshold of the twentieth-century conference*. The Freud Center, Hebrew University, Jerusalem, 1999.
- , "False love – why not? Fragments of an Analysis", *Studies of Gender and Sexuality* 1 (2000): 167-190.
- , "Why Perversion?" – paper presented on the *IARPP Online Colloquium*, November. www.psychoanalysis.net/IC3, 2003.
- , "Why Perversion? 'False Love' and the Perverse Pact", *International Journal of Psychoanalysis* 86 (2005): 775-799.
- Steiner J., "The interplay between pathological organizations and the paranoid – schizoid and depressive positions", *International Journal of Psychoanalysis* 68 (1987): 69-80.
- , *Psychic Retreats: Pathological Organizations of the Personality in Psychotic, Neurotic, and Borderline Patients*, London: Routledge, 1993.
- , "Seeing and being seen: Narcissistic pride and narcissistic humiliation", *International Journal of Psychoanalysis* 87 (2006): 939-951.
- Stoller, R., *Perversion – The Erotic Form of Hatred*, New York: Pantheon Books, 1975.
- Winnicott, D. W., *Psychoanalytic Explorations*, Cambridge, Massachusetts: Universities Press, 1989, pp. 240-246.
- , "Psychoses and childcare", *British Journal of Medical Psychology* 26 (1953): 69-92.
- , "Sum. I am", in: *Home is Where We Start From*, London, N. Y.: W. W. Norton & Co., 1968, pp. 55-64.
- , "Children Learning", in: *Home is Where We Start From*, London, N. Y.:

מרית גורן

W. W. Norton & Co., 1968a, p. 142-149.

-----, *Human Nature*, London: Free Association Books, 1988.